

Arkeologi og kulturhistorie

SPOR

Nr. 1-2013. Hefte 55. ISSN 0801-5376. Kr 75,- www.vitenskapsmuseet.no/spor

**De vakreste
vektskåler**

**Storslagent
fangstanlegg**

Kjære Leser

Eldre steinalder
10 000-4000 f.Kr.

Yngre steinalder
4000-1800 f.Kr.

Bronsealder
1800-500 f.Kr.

Førromersk jernalder
500-0 f.Kr.

Romersk jernalder
0-400 e.Kr.

Folkevandringstid
400-550 e.Kr.

Merovingertid
550-800 e.Kr.

Vikingtid
800-1000 e.Kr.

Middelalder
1000-1536 e.Kr.

Det er ingen tvil om at en reise mellom norskekysten og De britiske øyer var både langvarig og risikofylt i vikingtiden. Og selv om de hadde gode skip og en betydelig kunnskap om vær, vind, havstrømmer og himmellegemer, var de sjøfarende i stor grad prisgitt elementenes luner. Det er derfor fascinerende at vi i dag kan se omfanget av den ferdselen som tross de mange utfordringer og farer likevel har funnet sted. Dette nummer av SPOR peker blant annet på et halvt tusen artefakter av ulike slag fra De britiske øyene, funnet i vikingtidens hjemlige graver. «Suvenirer» fra et fremmed land som i kraft av sin annerledeshet bidrog til å styrke og øke eierens posisjon og status.

En annen historie, fra en senere tid, kan presentasjonen av Det norske militære skiløperkorps fortelle om. Heller ikke disse karene sto tilbake for strabasiøse utfordringer. Artikkelen vitner om tider hvor skiløping ikke bare var av avgjørende betydning i utførelsen av den daglige dont her nord, men den var også til tider et viktig element i forsvaret av landet. Historien om skiløperkompaniet er både dramatisk og gripende.

Når en lekmann står overfor et forhistorisk funn kreves det at han har et spesielt indre og ytre blikk. En slikt blikk hadde historikeren og kunstneren som sommeren 1999 reagerte på symmetrien i en rekke stolpehull på Slåfjellet mellom Lesja og Vågå. Flere befaringer i årene som fulgte avdekket det som kanskje er det mest storslagne massefangstanlegg for rein i Sør-Norge, og som etter foreliggende dateringer var i bruk mellom det tiende og tolvte århundre.

SPOR tilbyr også denne gang en spennende reise tilbake i tid: Arkeologene avdekker jevnlig nye bruddstykker av fortiden. Nye funn og ny innsikt utvider kikkhullet mot folk som levde under andre forhold og med andre rammer enn oss, men der følelser, drømmer og ambisjoner likevel til forveksling var lik våre egne.

Aud Beverfjord

SPOR – nytt fra fortiden

Mai 2013, SPOR nr. 1-2013, 28. årgang, hefte nr. 55

Utgitt av NTNU Vitenskapsmuseet,
Seksjon for arkeologi og kulturhistorie
Redaktør Aud Beverfjord
Fagredaktører Øystein Ekroll
Jan Ragnar Hagland
Britt Eli Thingstad

Layout Aud Beverfjord
Grafisk produksjon Skipnes Kommunikasjon AS, Trondheim
Redaksjonens adresse Seksjon for arkeologi og kulturhistorie,
Vitenskapsmuseet, NTNU, 7491 Trondheim
Telefon 73 59 21 67
web www.vitenskapsmuseet.no/spor

Forsidebilde: Denne vakre skålvekten ble funnet i en vikingtidsgrav på Lø på Steinkjer. Foto Per E. Fredriksen, NTNU Vitenskapsmuseet

Innhold

SPOR nr. 1-2013, 28. årgang, hefte 55

- 4 En handelsreisendes død**
av Ellen Grav Ellingsen
- 8 Gåtefulle billedserier**
av Aina Margrethe Heen Pettersen
- 12 To smeder – tusen års avstand**
av Elling Alsvik
- 14 Unikt fangstanlegg**
– vitne om kløkt og samhandling
av Per Jordhøy
- 19 Boktips**
- 20 Skiløperkorpset**
av Frode Lindgjerdet
- 25 Dendrologisk datering av**
madonnaen fra Mære
av Daniela Pawel
- 26 Mayaenes underverden**
av Jo Sindre Eidshaug og Silje Hårstad
- 32 Bevare meg vel!**
av Morten Steffensen og Morten Sylvester
- 34 Himmelretningar i mellomaldersogene**
av Anne Stalsberg
- 38 Pelsverk i heraldikken**
av Harald Nissen
- 42 Marginale blomster – blomsterillu-
strasjoner i middelaldermanuskript**
av Evelyn Irene Thor
- 46 Den mystiske steinballen**
av Kjell André Brevik
- 50 Kort om fortid**
ved Astrid Kähler

En handelsreisendes død

4

To smeder – tusen års avstand

12

Marginale blomster

42

Den mystiske steinballen

46

En handelsre

Skålvekta fra gravhaugen på Lø i Steinkjer. Vekta er utrolig godt bevart, og til og med dekoren og de fine kjedene har overlevd tusen år i jorda. Foto Per E. Frediksen Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

isendes død

Ikke mindre enn fem sikre, og tre mulige graver ble avdekket i en gravhaug som lå like ved E6 i Sørli i Steinkjer! I dag er det svært sjelden at gravhauger av denne størrelsen blir frigitt og utgravd. Da undersøkelsen startet i 2001 var spenningen stor for alle.

Av ELLEN GRAV ELLINGSEN

Den eldste graven i haugen var en kvinnegrav fra romertid, datert til ca. 150 e.Kr. Den mest prangende og rike graven var likevel vikingtidsbegravelsen i toppen av haugen. Det er deler av denne graven som skal presenteres her. Det som var ekstra spesielt, var at man hadde tatt i bruk en eldre gravhaug som hadde vært brukt flere ganger før. Den siste begravelsen, en båtgrav, ble satt ned i en utbygd versjon av den eldre gravhaugen.

Av båten var kun klinknaglene igjen. Den døde kropp fantes det heller ingen rester av. Men den døde hadde en rekke flotte gjenstander med på reisen til etterlivet – en reise han skulle gjøre i egen båt. To skjold var plassert ved hver sin ende av liket, et ved hodet og et ved føttene. Sverdet hadde han liggende i hoftehøyde – det var prydet med sølvtråder. Ellers hadde han øks, spyd, et kogger med pilspisser og en kniv å beskytte seg med. I tillegg hadde han et bryne til å slipe våpnene, et ildstål og flint for å gjøre opp ild. Av prydgjenstander ble det funnet tre glassperler, en ringnål og rester av et blått glass. Likevel var den flotteste gjenstanden en skålvekt av bronse, nedlagt i et lite skrin.

Skålvekten var i svært god stand til å ha ligget i jorda i over tusen år. Skålene var ornert med tre konsentriske sirkler i bunnen og på undersiden. I tillegg var den prydet med en femdelt passer-rose i bunnen av skålene, samt bittesmå triangulære stempeltrykk på rosens «blader». Kjedefene som vektskålene har hengt opp i, var laget av en tynn kobbertråd snodd i to løkker med en horisontal tvinning mellom lokkene og festet i skålene med sammenknepne ringer. En hel del av kjedefene har overlevd over 1000 år i jorden.

Vekten har vært sammenleggbare, noe vi ser på vektarmen som er leddet mot et midtstykke. Ytterst har vektarmene vært profilerte mot kjedefestene. Denne delen var ikke bevart. Vektgaffelen, den delen som har holdt vekten oppe, har vært pyntet med en figur i enden. Dessverre ser vi kun rester av denne i dag, og kan dermed ikke si med sikkerhet hvordan den har sett ut.

Når de ikke var i bruk, ble denne typen sammenleggbare vekter ofte oppbevart i et etui med skålene lagt pent oppi hverandre. Et slikt etui av bronse er funnet på Tøndel i Bjugn og på Borgsåsen

Etui av bronse, som noen av skålvektene har blitt oppbevart i. Etuiet er forseggjort, med vakker dekor. Foto Ole Bjørn Pedersen, NTNU Vitenskapsmuseet

i Levanger. Vi kjenner også til at de kan ha blitt oppbevart i skinnfuttal, slik som skålvekten fra Vold i Overhalla som hadde bevart et futtall av reinsskinn med hårene på. Skålvekten fra Lø ble trolig nedlagt i graven i et lite skrin, men kun naglene av dette ble gjenfunnet under utgravingen.

SKÅLVEKTER FUNNET I MIDT-NORGE

Det er gjort 17 sikre funn av skålvekter i Vitenskapsmuseets distrikt. Flere er i svært dårlig forfatning, det er fordi de opprin-

Skålvekta fra Setnes, Rauma. Utseendemessig er vekta svært lik vekta fra Lø. Arm, opphengssystem og dekor er lik, mens vektskålene er produsert på helt forskjellig måte. Foto Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

nelig er formet av svært tynne og skjøre skåler. Tynne bronse-skåler forvitrer lett i jorda, det samme gjelder kjedene. Derfor har vi flere eksempler der kun vektarmen er bevart. Likevel er det mulig å se at flere av skålvektene er svært like. Kun tre av skålvektene skiller seg vesentlig ut fra de resterende, og vil ikke bli videre beskrevet her.

De resterende 14 skålvektene har vesentlige likhetstrekk, og trolig stammer alle fra Storbritannia. Det er likevel en del variasjon i utformingen. Vektskålene til Lø-vekten er festet med tre fine kjeder av tynn kobbertråd, som samles i en slags «klokke» eller hatt med tre armer, en for hvert kjede. På toppen av denne er det en ring som toppkjedet går ut fra. Vektarmen er enkel i formen, med svak profilering i endene og ingen dekor på midtstykket. Gaffelen som har holdt vekten oppe, kan tolkes som en stilisert menneskekropp, og vektskålene er fortennet for å gi en blankere overflate. Dette er karaktertrekk som peker mot en britisk opprinnelse.

På gården Setnes i Rauma er det funnet en skålvekt som er svært lik Lø-vekten. De må stamme fra samme område, selv om Setnes-vekten har vektskåler av tynt bronseblikk, mens Lø-vekten antagelig er støpt. Ellers er dekoren oppi vektskålene litt forskjellig, men kan sees som variasjon over ett og samme tema.

Vektlodd fra Setnes, Rauma, utformet som et firefotet dyr som biter sin egen kropp. Foto Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

De fleste vekter i Vitenskapsmuseets distrikt er mindre, med mer profilerte vektarmene enn vektene fra Lø og Setnes. Men de er svært like hverandre. Foto Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

I hvert fall fem av de andre vektene i vårt område har store likhetstrekk, som skiller dem noe fra Setnes- og Lø-vekta. Disse fem er noe mindre og har sterkere profilering ytterst på vektarmene. Midtstykket er sekskantet og er dekorert med stempelornering. Gaffelen er flat øverst, og har generelt en annen utforming enn de to første. Det er likevel mye som tyder på at også disse stammer fra Storbritannia.

VEKTLLODD – BÅDE FUNKSJONELT OG VAKKERT

For å kunne benytte skålvektene til veiing, har man brukt en form for vektlodd. Disse har trolig hatt en standardvekt for å kunne sikre en trygg og rettferdig handel. Likevel er det ikke funnet mange vektlodd fra Midt-Norge – kun 19 vektlodd med datering til vikingtid er kjent fra dette området. Noen av disse er funnet i graver med skålvекter, men de fleste representerer det eneste av vektutstyr i graven. Det kan være fordi skålvektene var sjeldne, mens vektloddene kunne produseres lokalt. Det var nok ikke hvem som helst forunt å få med en kostbar skålvækt i graven.

De fleste vektlodd er av bly eller av jern, med en bronsekappe. De er ofte nokså likt utformet. Siden de er så små, er det grunn til å tro at mange har forvitret gjennom årene. Likevel er det også noen vektlodd som skiller seg fra andre. Et vektlodd fra

Solstad nordre i Skaun var påsatt et keltisk beslag. Beslaget hadde opprinnelig en annen funksjon, men ble fraktet til Norge og brukt som dekor på et lodd. Loddet er funnet ikke langt fra Vigdal gård, der det er funnet skålvækt i en grav.

Det vakreste vektloddet fra perioden i våre samlinger stammer fra Setnes i Rauma, fra samme grav som skålvekten. Loddet er av bly, med en kappe av forgylt bronse. Det har form som et firefotet dyr med slangelignende kropp, potelignende lemmer med klør og lang hals. Det gapende hodet biter over dyrets egen kropp, og halen stikker fram mellom beina. Trolig er det en løve, tilpasset irsk stiltradisjon.

EN HANDELSREISENDES DØD

Vektutstyr i graver blir gjerne assosiert med handel. Det er som sagt langt vanligere å finne vektlodd i graver, trolig fordi selve vektene var så verdifulle at de gikk i arv eller var knyttet mer til en posisjon enn til person. Dermed ser vi at de som fikk med seg en vekt i graven også gjerne har annet svært rikt gravgods, gjerne også importgjenstander. Gjenstandene kan de selv ha ervervet gjennom handel eller plyndring i Storbritannia, eller det kan være handlet gods her hjemme. Det er likevel mest sannsynlig at de som har fått vektutstyr i graven, og spesielt de som har fått selve skålvektene, har hatt en sentral posisjon i den lokale handelen. De aller fleste gravene med vekter i Norge er funnet langs ferdssleier, primært sjø og store elver. Det har trolig vært snakk om personer som har hatt kontroll med handelen på oppdrag fra kongen/storhøvdingen. Dette understøttes av at det ofte er funnet gjenstander prydet med sølv i de samme gravene, noe vi kjenner igjen fra sagane som æresgaver fra kongen til hans menn.

Men også kvinner er begravd med vektutstyr. I hvert fall tre av de midnorske gravene med skålvекter stammer fra rike kvinnegraver. Det er mulig at også kvinnene var delaktige på ett eller annet vis i vikingtidens handel. Funn av mye vektutstyr rundt Kaupang i Vestfold tyder på at, og også det faktum at flere av gravene med vekter og vektlodd her i Midt-Norge ligger i nærheten av handelssteder som Steinkjer og Levanger.

Vektene har, i tillegg til å være et redskap, også vært en tydelig markering av den posisjonen eieren av vekten har hatt. Det er antagelig årsaken til at vektene gjerne er funnet i etuier som kunne bæres på klesdrakten. Man hadde da mulighet til å ta med seg vekten på en enkel måte, samtidig som man fikk synliggjort sin posisjon i samfunnet. Med det fantastisk flotte håndarbeidet som ligger bak utformingen av disse skålvektene er det ikke rart om folk ble stumme av beundring – det blir vi jo den dag i dag.

Lesetips

Grønnesby, Geir og Ellingsen, Ellen Grav 2012. Kaupangen på Steinkjer. *Acta Archaeologica Nidrosiensia, Vitark* 8 – Graver i veien. Trondheim, s. 30–46

Pedersen, Unn 2001. Vektlodd – sikre vitnesbyrd om handelsvirksomhet?

Primitive tider 2001, s 19-36

Stalsberg, Anne 1988. Tok vikingtidens kvinner aktiv del i handelen? *Spor* 1988:2

Jondell, Erik 1974. *Vikingatidens Balansvågar i Norge*. C-uppsats i arkeologi, Särskilt nordeuropeisk. Uppsala.

Forfatter

Ellen Grav Ellingsen er cand.philol. i arkeologi og ansatt som førstekonsulent ved NTNU Vitenskapsmuseet, Seksjon for arkeologi og kulturhistorie.

I Norge er det funnet over 500 gjenstander fra De britiske øyer, men bare ca. 400 av disse stammer fra graver. Resten er skattefunn, bosetningsfunn osv.. Dette materialet består av en rekke gjenstandskategorier som for eksempel dekorerte bronsebeslag, ringspenner, skålvecter, drikkehorn, sverd, bronsekar, øser og relikvieskrin.

Røvergods

Av AINA MARGRETHE HEEN PETTERSEN

Blant gravgods som er funnet i norske vikingtidsgraver utgjør gjenstander som stammer fra De britiske øyer et markert og karakteristisk innslag i det arkeologiske materialet. Disse gjenstandene blir ofte referert til som insulære gjenstander (eng. insular = øy-). Det insulære området omfatter nåværende England, Wales, Skottland, Nord-Irland og Republikken Eire. Funn av insulære gjenstander begrenser seg hovedsakelig til de skandinaviske landene, hvorav Norge har den klart største andelen av dette materialet. Hovedtyngden av funnene stammer fra gravlegginger, og i denne artikkelen skal vi se nærmere på noen av de insulære gjenstandene som er funnet i vikingtidsgraver i Trøndelag.

FUNNKONSENTRASJONER OG GRAVTYPER

Allerede på midten av 1800-tallet ble det gjort en rekke funn av insulære gjenstander i Midt-Norge, ofte i forbindelser med utgravninger av gravhauger. Fra den tid har antallet av slike gjenstander stadig økt. I dag regner man med at det er funnet minst 75 gjenstander fordelt på over 60 graver i Trøndelagsfylkene. Den største funnkonsentrasjonen finner man i de gode jordbruksområdene i indre deler av Trondheimsfjorden. Gjenstandsrike gravfunn i dette området tyder på en aktiv, velstående region med gode kontakter utenfor Norge, både vest- og østover. Langs kysten har det imidlertid blitt gjort langt færre funn av insulære gjenstander. Her er det likevel en tydelig konsentrasjon i kystområdet nord for munningen av Trondheimsfjorden. I tillegg kommer en samling som er lokalisert i Vikna området, lenger nord langs kysten.

Gjenstandene er funnet i en rekke ulike gravformer, men størstedelen av materialet i Trøndelag er fra gravhauger eller røyser.

I flere av disse haugene har den avdøde vært gravlagt i båt. Insulære gjenstander har blitt funnet både i kremasjoner og ubrente gravlegginger. I Trøndelag finner vi de insulære gjenstandene hovedsakelig i ubrente graver.

Insulære gjenstander blir ofte ansett som velstandsindikerende funn som kun ville ha vært forbeholdt et mindretall av befolkningen. Graver med slike funn fremstår ofte som velstående både med hensyn til antall gjenstander og kvaliteten på gravgavene. I flere av mannsgravene har det blitt funnet hele våpensett bestående av sverd, spyd og øks. Nesten alle kvinnegravene inneholder ovale skålspenner, en smykketype som ofte blir betegnet som draktsmykker for den øvre delen av befolkningen. I tillegg har flere av de gravlagte fått med seg andre eksklusive gravgaver som blant annet inkluderer karneol/agat-perler fra Kaukasusområdet, ravperler, hengesmykker i sølv og bronse, hvalbeinsplater, fingerringe, armringer og andre gjenstander av sølv.

IRSKES BESLAGSSTYKKER OG ANDRE DRAKTSMYKKER

Dekorerte beslagstykker utgjør en forholdsvis stor andel av det insulære materialet fra Trøndelag. Oversiden på disse beslagene er rikt dekorert, og ofte gullbelagt. De fleste beslagene er laget av bronse, men på Re, Stjørdal og Finsås, Snåsa har man funnet beslagsstykker som er laget av sølv. Man antar at de fleste beslagene stammer fra Irland hvor de opprinnelig kan ha vært festet på kirkelig utstyr som for eksempel relikvieskrin eller bøker. I Norge har disse gjenstandene imidlertid fått en helt annen bruk

*Denne praktfulle, keltiske ringspen-
nen har blitt funnet i en gravrøys på
Nes, Bjugn. Foto NTNU Vitenskaps-
museet*

i graver?

Et utvalg av dekorerte beslagstykker som er funnet i Trøndelag. Trolig er dette deler av gjenstander som ble røvet på De britiske øyer. Foto Åge, Hojem NTNU Vitenskapsmuseet

og funksjon. Flere av beslagene som er funnet i Trøndelag, har sekundære hull som er anlagt uten hensyn til dekorasjonen, eller fått nålefeste på baksiden, for å kunne brukes som spenner eller beltepyrd. Disse gjenstandene har hyppigst blitt funnet i kvinnegraver, og nesten alle slike beslagstykker stammer fra graver som kan dateres til 800-tallet.

I Trøndelag har det blitt funnet flere ringspenner og ringnåler som i likhet med beslagsmykkene har blitt brukt som en del av den norrøne klesdrakten. Disse gjenstandene må ha fremstått som iøynefallende og eksklusive smykker, men også som svært fremmedartede med en klar assosiasjon til den insulære verdenen. Ringnåler blir ofte funnet i mannsgraver, mens ringspenner hovedsakelig opptrer i kvinnegraver. På Snåsa og Nes, Bjugn har man funnet to av de best bevarte ringspennene som er funnet i Norge.

SKÅLVEKTER

I Trøndelag er det funnet rester etter skålvektur i 14 graver. Slike skålvektur var en nødvendig del av utstyret til de som drev handel i vikingtiden. Man antar derfor at de personene som ble gravlagt med slikt utstyr kan ha vært handelsmenn og handelskvinner. Denne typen vektutstyr finner vi vanligvis i mannsgraver. Av skålvektene som er funnet i Trøndelag er det kun to eksemplarer fra henholdsvis Ryum, Vikna og Storborg, Levanger som stammer fra kvinnegraver. Skålvektene er laget av bronse og er svært små. Ofte er selve vektstangen kun mellom 11 og 13 cm lang, mens skålene kan ha en diameter på kun 6–8 cm. De var sammenleggbare og ble lagt i en oppbevaringsboks av bronse med lokk når de ikke var i bruk. Det er relativt bred enighet om at slike skålvektur er importert til Norge, men det har vært faglig uenighet om hvorvidt slikt utstyr stammer fra Vest-Europa eller har en orientalsk opprinnelse. På grunn av dekoren og/eller vektutstyrets utforming er det likevel mange som har argumentert for at de fleste skålvektene som er funnet i Norge antagelig er produkter fra De britiske øyer.

DRIKKEHORN

Funn av drikkehorn fra De britiske øyer opptrer relativt sjeldent. I norske graver er det totalt bare funnet drikkehorn i 19 graver, hvorav syv er lokalisert i Trøndelag. De fleste er funnet i kvinnegraver som kan dateres til 800-tallet. På grunn av bevaringsforholdene er det ofte kun bronsebeslagene fra drikkehornene som har blitt funnet. Unntaket er et eksempel fra Vold, Overhalla hvor store deler av selve hornet også er bevart. I Norge er det bare to graver hvor man har funnet flere enn ett drikkehorn. Et av disse er funnet på Gjeite, Levanger i en kvinnegrav rik på gravgods som blant annet inneholdt to drikkehorn. Flere av disse gjenstandene har munningsbeslag som er formet som dyrehoder. Et spesielt fint eksempel på slike dyreformete beslag er funnet på Nærøy i Vikna kommune. Drikkehorn blir ofte satt i sammenheng med inntak av alkoholisert drikke i forbindelse med seremonielle funksjoner. I irsk folkløse var slike drikkehorn kun forbeholdt en mindre elite av befolkningen. Drikkehorn kunne bli knyttet opp mot eiernes status ved at hornene hadde spesielle former for dekorasjon, eller ved at eieren hadde flere slike gjenstander. I tillegg skal enkelte av disse ha blitt ansett for å ha magiske egenskaper.

BØTTER, BRONSER, ØSER

I Trøndelag er det funnet seks bronsekar av ulik størrelse og form som stammer fra De britiske øyer. Ett av disse karene er funnet på Skei i Steinkjer. Dette karet står i en særstilling. Det tilhører en

Dette dyreformete drikkehornbeslaget fra Nærøy i Vikna er et av de beste eksemplene på denne type beslag som er funnet i Norge. Foto NTNU Vitenskapsmuseet

eksklusiv gruppe av hengekar med trekantet form. Karet kan muligens ha fungert som en form for oljelampe. Man kjenner kun til to andre eksempler på lignende bronsekar fra de britiske øyer og begge disse stammer fra Irland. Det er også funnet fem eksempler på bronseøser i ulike deler av Trøndelag. På landsbasis er det langt sjeldnere å finne slike bronseøser enn bronsekar. En enda sjeldnere gjenstandsgruppe blant det insulære materialet er trebøtter som er dekket med rikt dekorerte, tynne bronsebeslag. Det er funnet åtte slike bøtter i hele Skandinavia. Tre av disse er funnet i Trøndelag. Slike bøtter kan ha blitt produsert i Nordøst-England. Bøttene kan ha blitt brukt til å oppbevare eller måle opp væske eller tyktflytende materie.

ANGELSAKSISKE SVERD

Funn av sverd opptrer relativt hyppig i gravfunn fra vikingtiden. Blant sverdfunnene har man enkelte eksempler på angelsaksiske sverd som opprinnelig har blitt produsert i England. Fra Trøndelag har vi fem slike sverd. Disse er funnet i Stjørdal, Inderøy, Verdal og Steinkjer. Fire av disse er komplette sverd, mens eksemplet fra Heggstrøa, Steinkjer kun har deler av et angelsaksisk sverd som er gjenbrukt på en hjemlig produsert sverd-type. Det ene sverdet fra Stjørdal har spor etter gullbelegg på hjaltene, og knappen på sverdet fra Heggstrøa er prydet med dekorerte sølvbeslag. Disse sverdene viser at eieren har hatt høy sosial status og makt. Ved å gi våpenformer en mer iøynefallende utforming kan disse ha blitt eksponert som statussymboler, samtidig som de kan ha fungert som nyttige våpen i hånd hvis situasjonen skulle tilsi det. Med tanke på de mange sverdfunnene fra yngre jernalder som er funnet i Trøndelag, fremstår de få eksemplene av sverd fra de britiske øyer som en svært eksklusiv funngruppe.

TO SPESIELLE GRAVFUNN

I Trøndelag har man 10 eksempler på graver hvor det er funnet to eller flere gjenstander fra de britiske øyer. Av disse lokalitetene er det Steinvik, Ørland og Skei, Steinkjer som har flest funn fra insulært område, med fire gjenstander hver. Disse to funnene representerer svært ulike gravlegginger, men har likevel visse likhetstrekk når det gjelder hvilke typer insulære gjenstander som disse personene har blitt gravlagt med. I begge gravene finner man kombinasjonen av øse, bøtte og kjele. I hele Norge har man kun tre eksempler på graver hvor disse tre funngruppene opptrer sammen. Funnet fra Steinvik, Bjugn ble oppdaget allerede i 1889 og har opprinnelig stammet fra en ubrent båtgrav i en gravhaug som på folkemunnet ble kalt for "Kjempehaugen". Under en stein som antagelig har ligget i bunnen av båten fant man rester av en større bronsekjele, 2 bronseøser og håndtak fra en trebøtte med bronsebeslag. Alle disse gjenstandene stammer fra de britiske øyer. Opprinnelig skal det også ha blitt funnet et sverd da haugen ble jevnet ut noen tiår tidligere, men dette gikk i oppløsning ved opptaking. Flere år etter at haugen hadde blitt utjevnet, kom resten av funnene frem under pløying. Gjenstandene ble deretter gitt til museet.

De insulære gjenstandene i graven på Skei, Steinkjer ble imidlertid funnet under helt andre omstendigheter. Dette funnet ble gjort i 1986

av Vitenskapsmuseet i forbindelse med en utgravning av en skadd gravhaug som lå på et større gravfelt bestående av over 90 gravhauger. I en langhaug som inneholdt en ubrent kvinnegrav fant man et bronsekar, bronsese, trebøtte med bronsesbeslag og et omarbeidet bronsesbeslag. I denne langhaugen hadde kvinnen blitt gravlagt i en hellekiste. De fleste gjenstandene lå plassert ved føttene til den gravlagte. I tillegg til de insulære gjenstandene ble det også funnet en bronsespenne, hvalbeinsplaste, bisset og seletøybeslag, en hjulformet spenne samt flere perler. Gjenstandene var svært godt bevarte og dette er en av de relativt få gravene med insulære gjenstander som har blitt faglig utgravd (se også Spor 2008/1).

PLYNDRING, HANDEL, GAVEUTVEKSLING?

Det blir ofte diskutert om insulære gjenstander i vikingtidsgrever skal tolkes som plyndringsgods, handel eller andre former for kontakt mellom Norge og De britiske øyer. Tradisjonelt sett har disse gjenstandene i første rekke blitt sett på som resultat av vikingers plyndringsvirksomhet. De siste årene har det imidlertid blitt rettet mer fokus på hvordan andre kontaktaspekter som handel, misjonsvirksomhet og gaveutveksling kan ha bidratt til den store mengden av insulære gjenstander som har funnet veien til norske områder. Det er likevel enkelte funn fra Trøndelag som vanskelig kan forklares på bakgrunn av fredelige forbindelser. Dette gjelder blant annet et komplett relikvieskrin som har blitt funnet på Melhus i Overhalla. Likevel viser både mengden og typen av gjenstandsfunnene fra Midt-Norge på at det har eksistert en langt bredere kontakt enn kun spredte plyndringstokter. Både arkeologiske funn og skriftlige kilder tyder på at De britiske øyer ble ansett som et relativt nærliggende reisemål. Her drev man handel og det ble opprettet flere norrøne kolonier med en bofast befolkning. Det blir ofte hevdet at det hovedsakelig var personer fra Vestlandet som emigrerte og bosatte seg i disse områdene. Vi har imidlertid også eksempler på at personer fra Midt-Norge fant veien over Nordsjøen.

Dette kunne man lese om i forrige nummer av Spor i en artikkel som omhandlet en vikingkvinne fra England som ved hjelp av isotopiske analyser har blitt sporet til Trøndelag.

Gravfunnene i Trøndelag viser at dette har vært en aktiv region med gode kontakter vestover til De britiske øyer. Ofte har de insulære gjenstandene blitt oppdaget ved tilfeldigheter, men heldigvis for oss har mye av dette materialet blitt levert til museene. På Vitenskapsmuseet i Trondheim kan man se flere av disse funnene i utstillingen som viser midtnorsk forhistorie. Det er nok bare et tidsspørsmål før det dukker opp flere slike funn som kan være med på å belyse denne spennende delen av Midt-Norges vikingtidshistorie.

Dette angelsaksiske sverdet ble funnet på Steinvik, Stjørdal for over 100 år siden. Foto Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

På Skei i Steinkjer er det funnet et svært sjeldent eksemplar av et hengekar i bronse med trekantet form. Man kjenner kun til to lignende kar av bronse, hvorav begge er funnet i Irland. Foto NTNU Viten-

Forfatter

Aina Margrethe Heen Pettersen er utdannet arkeolog og jobber for tiden ved NTNU Vitenskapsmuseet, Seksjon for arkeologi og kulturhistorie.

To smeder –

I de fleste museumssamlinger finnes det gjenstander som bærer med seg uvanlige historier. Så også i samlingene på Vitenskapsmuseet. Sverdet på bildet her er en av disse merkverdighetene, et sverd med en helt spesiell skjebne. Da Vitenskapsmuseets arkeolog Karl Rygh skrev det inn i museets katalog i 1878, beskrev han sverdet slik:

Av ELLING ALSVIK

«Brudstk. af et tveegget sverd af jern af y.j.'s [yngre jernalder] form, med tynde, brede, rette hjalter med levninger af metalbelæg og trekantet knap, eiendommelig ved, at den kun er halvt saa tyk som øvre hjalt, og ved, at tangen gaar helt igjennem den.»

Her snakker arkeologen, med fagmannens øyne for detaljer, som er viktige for klassifikasjon og datering. Og også i dag er dette viktig. Det trenede arkeologøyet ser straks at sverdgrepet og hjaltene er temmelig uvanlige, men det er iallfall vikingtid, 8.–9. århundre, og kanskje tidlig i perioden. Men det virkelig uvanlige er så vidt streift til slutt i beskrivelsen: «Af klingens kun 42 cm tilbage, resten afbrækket og opsmedet.»

Sverdet er «opsmedet». Den historien er ikke med, den er jo ikke forhistorisk nok. Og det var heller ingen arkeolog som fant sverdet «i en sandhaug paa Ryen paa Vigten». Denne sandhaugen har nok vært en gravhaug – allerede Gerhard Schønning skrev i 1774 om mange gravhauger på Ryum på Vikna.

Så vi kan godt tenke oss at han ikke var særlig overrasket, men heller syntes at han var heldig, bonden på Ryum, da han fikk et vikingtidssverd i plogen – for slik kan vi tenke oss at det skjedde. Dette var jern, fullt brukbart jern, og sverdet la han i smia, til den dagen det kunne bli bruk for det. Slik var det i alle gårdssmiene, alle slags redskap til reparasjon – eller ødelagte og oppgitte, emner som kunne komme til nytte en annen dag, eller kanskje arbeider som ikke var fullførte ennå

Og en dag skulle så det tusen år gamle sverdet få gjøre nytte for seg igjen. Det var fremdeles mye jern i klingens, selv etter så lang tid, men det var tynt. I smia ble begge eggssidene brettet inn på langs og oppå hverandre. Så ble klingens brettet på tvers, kanskje to ganger for å få tykkelse nok, og det hele ble sveiset og hamret godt sammen. Resultatet ble en stang med kvadratisk

tverrsnitt, omtrent 15 mm bred og 9 mm tykk, akkurat det bonden trengte. Stanga ble hogd av med en meisel, og det bonden ikke trengte, ble sittende igjen på sverdklingen. Tenker vi oss et sverd med en normal lengde på ca. 90 cm, hvor klingens med de innbrettede eggene blir lagt på hverandre bakover i tre lag, kan det se ut til at det jernstykket som til slutt ble tatt i bruk var 10–12 cm langt.

Hva bonden skulle bruke jernstykket til, vet vi ikke. Men det må ha vært til et kraftig redskap som var utsatt for stor påkjenning, til forsterkning eller reparasjon, kanskje på en treskemaskin, på en vogn, en plog eller annen hesteredskap. Også den gang var de fleste bønder i stand til å klare seg selv, både i smia og på snekkerverkstedet, med stell og vedlikehold, til hverdags, og noen ganger også til langt mer avanserte arbeider.

Så kom altså det som var igjen av sverdet på museum. Og der kan vi lese historien ut av restene. Men mishandlingen av denne oldsaken viser oss en ting til: sverdet er bygd opp av tynne lameller som er sveiset sammen. Da det ble «opsmedet», sprakk de gamle sveisingene opp der klingens ble bøyd, så den gamle teknikken ble godt synlig.

To dyktige smeder, fra hver sin tid, hadde arbeidet, på hver sin måte, med hvert sitt formål. Og det gamle jernet holdt til begge deler.

Forfatter

Elling Alsвик er pensjonert etter mange år som førstekonservator ved Sverresborg Trøndelag Folkemuseum.

1000 års avstand

Slik ser sverdet ut i dag etter årtusen i jorda. Foto Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

Her ser vi tydelig hvordan smeden på 1800-tallet har brettet sammen det gamle sverdet til ny bruk. Foto Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

Sammenbrettingen gjorde at sveisingen fra vikingtiden gikk opp og viste oss produksjonsmetoden. Foto Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

Unikt fang

vitne om kløkt og samhandling

Kunstnaren og historikaren Tor Einbu observerer ting med litt andre augo enn mange andre. Difor reagerte han på symmetrien i rekka med stolpehol han oppdaga i fjellet i 1999. Sidan da har mange teke del i ein eventyrleg samverknad for å få kasta ljøs over vårt kanskje mest storslegne massefangstanlegg for rein i Sør-Noreg.

Finnaren av fangstanlegget, Tor Einbu frå Lesja. Foto Per Jordhøy ©

stanlegg –

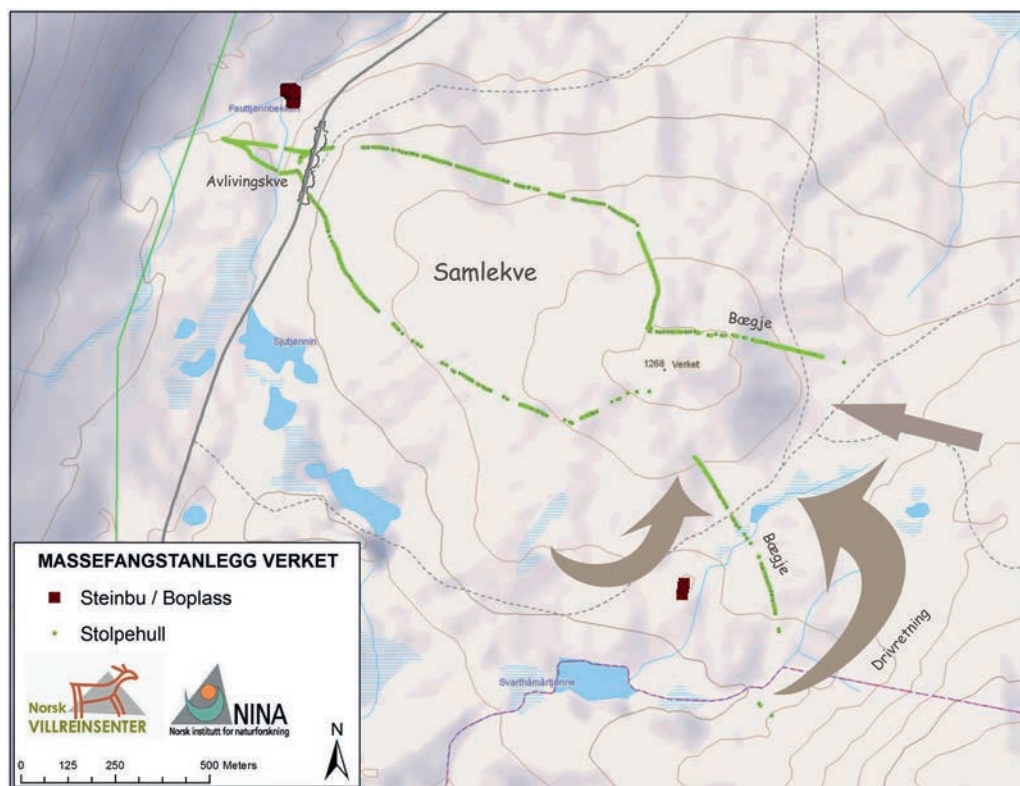
Av PER JORDHØY

Sommaren 1999 oppdaga Tor Einbu, Lesja, ei rekke stolpehol ved lokaliteten Verket sør for Fauttjønn på Slådalsfjella mellom Lesja og Vågå. Finnaren av anlegget vart skikkeleg hekta på spora han fann, og det vart mange turar i åra som fylgde. Ytterlegare eit bægje (ledegjerde, her i form av stolperekke) fann han i 2003, slik at den totale lengda på stolperekkene no er på over fire kilometer! Den kjente fangstminnegranskaren, Øystein Mølmen, synfarte også lokaliteten i 1999, og var overvelda av dimensjonane og dei tydelege strukturane han såg. Alt i alt vitnar utforminga og plasseringa i terrenget om at dei som bygde og drifta anlegget hadde inngåande kunnskap om reinen og åtferdsmønsteret til dyra. Anlegget er tidlegare ikkje kjent, men lokale folk meiner å hugsa at forfedrane fortalte om nokre stolper i området. Heile anlegget inngår no i det aktuelle verdsarvprosjektet «Den gamle villreinfangsten som verdsarv».

LOKALISERING OG NATURGEOGRAFI

Anlegget ligg på fjelltangen mellom den austlege delen av Ottadalen og Nord-Gudbrandsdalen sitt hovuddalføre i Lesja kommune, Oppland fylke. I villreinsamanheng utgjør dette den austlege delen av Ottadalen Nord villreinområde. Lokaliteten ligg innafor eit geologisk sett rikt område, med omdanna kambrosiluriske, sedimentære bergartar. Inngangen på anlegget ligg på høgda Verket 1268 moh. Og terrenget hallar slakt nedover mot vest-nordvest og avlivingskvea.

Avlivingskvea sett mot vest, stolperekkene er antyda med ljose prikkar. Moreneryggen i bakgrunnen har skjerna for innsyn til sjølve avlivingsplassen som ligg like bak kanten på ryggen. Fram mot ryggen er terrenget småkupert. Foto Per Jordhøy ©

Rusefangstanlegget på Verket med bægjer (ledegjerder), samleleve og avlivingskve framstilt på kart. Vegskjeringane ved Slådalsvegen er antyda med gråe strek. Fangstbuplassen er markert nord for avlivingskvea. «Buplassen» som er markert ved søre bægjet er truleg eit falkefangstanlegg. Kart NVS/NINA

Dette høgste partiet er dominert av lavhei med til dels mektig lavdekke. I dei lågastliggjande delane mot avlivingskvea i vest (omlag 1180 moh.) er det meir innslag av lyng og snøleier. Eit roleg og slakt landskap med nokre moreneryggar i nedste delen i vest karakteriserer lokaliteten. Ein kjenner ikkje til at det har fungert som noko sentralt trekk- eller bruksområde for reinen i nyare tid. Frå teljingar og observasjonar som er gjort i dette villreinområdet, er svært få frå denne austlege delen. Mindre bukkeflokkar kan ferdast her no og da.

NAMNET VERKET

Opphavet til namnet Verket er òg interessant. Fyrst kan ein tenkja seg at det knyter seg til verksemd, ein stad der det har vore aktivitet. Og interessant er det at stadnamn som inneheld «verk» finns i fleire område med massefangstanlegg; så som Verkensetra

Bukkeflokk i Slådalstraktane, juni 2003. Foto Per Jordhøy ©

i Grimsdalen og Verkilsdalsbotn i Dørålen. Vidare har ein stadnamna Randsverk og Lesjaverk (historisk kjent for jarnblestring) som også er interessante i dette høve. Stadnamngranskaren Ola Stemshaug meiner derimot at namnet Verket kan koma av det gamalnorske ordet virki, som tyder treverk. Kanskje fangstfolka køyrte stolpevyrkje opp til Verket vinterstid, og at det der vart lagt i store lunnar – og at dette er opphavet til namnet? Også andre stadnamn i nærområda til Verket er interessante – Ståkåhøa er eit døme på dette (ståkå = stake/stolpe). Kan det ha samband med at det har vore stolperekker i området?

INNMÅLING

Ved registrering av anlegget i 2000 vart standard registreringsprosedyre fylgt, og GPS-posisjon vart registrert i kvart fjerde til åttande stolpehol, avhengig av synbarheit, noko som vart vurdert tilstrekkeleg til å kunne framstille/visualisere og tolke anlegget på kart og i eit digitalt tredimensjonalt bilde. Hausten 2010 vart alle synlege stolpehol målt inn på nytt med GPS, for å få eit enda meir nøyaktig bilde av anlegget. Bilvegen over Slådalen har ført til at fleire stolpehol er øydelagt, særskilt i det søre gjerdet mellom avlivingskvea og samlekvæa.

Tydelege spor etter skoningar til stolpehol i det nordlege bægjet inn mot opninga til samlekvæa. Bildet er teke mot aust og mot inndriving-sleia. I bakgrunnen registrant Endre Hage frå Lesja, som har vore med og målt inn anlegget. Foto Per Jordhøy ©

Rekonstruksjon av den framre delen av fangstanlegget på Verket, sett mot søraust, med buplassen til venstre. Foto og fotomontasje Per Jordhøy ©

Skjematisk oversyn over avlivingskvea med utforming og viktige funksjonselement. Kart NVS/Per Jordhøy ©

som skremsel. Det kan òg ha vore brukt snorer mellom stolpane med påknytta flagrar.

Stolpehola er godt synlege og skimtast gjerne som små steinsetningar i markoverflata, ved at det har vore nytta steinkilar/-forstøtting slik at stolpane skulle stå stødig. Det er også tydeleg at storleiken på stolpehola aukar markert framover mot spissen av rusa i avlivingskvea (rundt 25 cm i diameter på det største), kor det naturleg har vore størst fysisk påkjenning (press frå tettståande, stressa reinsdyr). Samstundes minkar avstanden mellom stolpehola fram mot rusa, og den kan her vere under 2 meter, mot

omlag 3–4 meter i samlekvea. Nokre stader i samlekvea kan stolpehola vera vanskelege å sjå. Det er ikkje noko som tyder på at det har vore nytta vardar som markering av den ytre grensa av samlekvea. Samlekvea har ein kileform og smalnar av noko framover mot avlivingskvea.

På det breiaste er kvea vel 500 meter og om lag 1 kilometer lang. Bægjene inn mot samlekvea er kvar om lag 500 meter lange. Den nordlege går i aust-vestlei og går heilt i hop med den nordlege stolperekkka i austenden av samlekvea. I det sørlege bægjet (stolperekkka) tyder det på at det har vore eit

KONSTRUKSJON, FORM OG FUNKSJON

Fangstsystemet inneheld tre hovudelement: bægje (ledegjerde), samlekve og avlivingskve. Vi kjenner til liknande anlegg frå det nordlege Rondane i Einsethø. Trestolpar har vore eit hovudelement i anlegget, men korleis «gjerdekonstruksjonen» var utforma elles veit vi ikkje nøyaktig. Truleg har det i avlivingskvea vore «tett» gjerde med «slinger» mellom stolpene. I samlekve og ledegjerdet kan det moglegvis ha vore tilstrekkeleg med flagrar (flagrande ting av never, furuspiler m.v.) montert på toppen av stolpane/wardane. Frå liknande villreinfangst i Sibir veit vi at gåsevenger montert på vardar har vore nytta

Noko av det utgravne beinmateriale frå møddingen ved buplassen på Verket-anlegget i september 2006. Foto Espen Finstad ©

operom på 150–200 meter mellom nordenden på stolperekka og opninga på samlekvea. Dette kan ha hatt ein praktisk funksjon for inndringa ved at fangstfolka meir effektivt fekk styrt flokkar som kom vestfrå inn mot opninga i samlekvea. Med dei to bægjene, slik dei er utforma, kunne ein såleis styra inn flokkar som kom vestfrå, sørfrå og austfrå. Åtferdsmønsteret til reinen tilseier også at det er enklare å styra reinen i den leia den kjem frå, samstundes som skremde dyr lettare tek i veg oppover- enn i nedoverskrånande terreng. Såleis synest utforming og terrengval heilt genialt for å kunne styra flokkane inn i samlekvea.

Inn mot opninga i ruseanlegget ved det høgste punktet Verket stig terrenget for så å flate ut og falle svakt vestover i samlekvea. Interessant er utnyttinga av ein markert tversgåande morenerygg i avlivingskvea, som har skjerma for innsyn til sjølve spissen på rusa (og enden på «reisa»), når dyra har kome springande. Når dyra har passert denne ryggen har dei kome fullstendig under fangstfolka sin kontroll, då denne ryggen sin stengelseffekt og solide gjerde elles har stengt på alle kantar og effektivt hindra høve til retrett.

BUPLASSAR

Det gjekk fleire år etter oppdaginga av denne fangstlokaliteten før vi fann buplassar som har vore tilknytta anlegget her, men vi hadde ei sterk kjensle av at det måtte ha vore slike i nærleiken. Hausten 2005 lokaliserte Roy Fjerdingsby frå Dombås mykje jarnfragment i grunnen om lag 150 meter nordaust for spissen av rusefangst-anlegget ved ein bekk, ved hjelp av metalldektektor. I same området vart det så funne konturar etter fleire tufter på eit grasdekt platå i bekkedalen her. Ein kunne og sjå tydelege stiar etter vegen som har vore nytta frå anlegget og ned til buplassen, og det er tydeleg at dette råket er breiare enn ein vanleg fotsti.

FUNNMATERIALE

Etter førespurnad om materiale til genetisk analyse sette Espen Finstad ved Fylkesarkeologen i Oppland, i gang ei avgrensa utgraving av ein mødding ved buplasslokaliteten her i september 2006. I den utgravne sjakta vart det funne mykje bein og gevirrestar av rein. Sjølv om dette materialet enno ikkje er granska av osteolog, tyder gevirmaterialet på at fangsten har gått føre seg på sommaren og hausten. Det ser og ut til at det har vore både små og større reinsdyr i fangstmaterialet. Det vart og samla inn tenner frå reinskjevar og sendt veterinærinstituttet i Oslo for genetisk analyse og datering. Resultata frå dei genetiske analysane viste at desse reinsdyra var genetisk klart meir lik reinen i Dovre-Rondane (opprinneleg fjellrein) enn reinen som no held til i Ottadals-områda og som har tamreinopphav.

DATERINGAR OG INDIKASJONAR PÅ BRUKSPERIODAR

Dateringsresultat reiser mange spørsmål; kor eigna er dateringsmaterialet, kor

representative er dateringane og kor mange trengs for å kunne seie noko sikkert om bruksperiodar m.v. På Verket vart det teke prøve av ein trerest frå eit stolpehol som vart funne av Øystein Mølmen i 2000. Kalibrert alder var AD 1215–1290. 3 dateringar av bein frå møddingen i buplasskomplekset viste ein alder på frå AD 1015–1035 til AD 1245–1285. Anlegget kan ut frå dette ha vore i drift i minimum 250 år, men ein veit ikkje noko sikkert om kontinuiteten i bruken av det i denne perioden.

Interessant er det òg å samanlikna dateringar frå det liknande rusefangstanlegg i tilgrensande fjellområde, til dømes på Einsethø i Rondane Nord. Dateringane av beinmateriale herfrå ligg i tidsperioden AD 620–885. Altså ein betydeleg høgare alder enn for Verket, ut frå desse dateringane. Frå Vesle-Hjerkinn ligg det òg føre dateringar av reinsbein frå mødding, desse viser ein alder på AD 1045–1195. Beinmaterialet herfrå stammar truleg frå dyr som vart fanga i dei store fangstgroprekkene ved buplassen her.

Lesetips

Einbu, Tor. 2005. Verket på Slådalen i Lesja. *Årsskrift for Lesja historielag*, 2005. Jordhøy, Per, Kari. Støren Binns og S.A. Hoem, 2005. Gammel jakt- og fangstkultur som indikatorer for eldre tiders jaktorganisering, ressurspolitikk og trekkmonster hos rein i Dovretraktene, *NINA Rapport* 19. Jordhøy, Per (red.), Sørensen, R., Aaboen, S., Berge, J., Dalen, B., Fortun, E., Granum, K., Rødstøl, Thomas, Rolf Sørungård og Olav Strand, O. 2011. Villreinen i Ottadalen. Kunnskapsstatus og leveområde, *NINA Rapport* 643.

Forfatter

Per Jordhøy er overingeniør i NINA, Norsk Institutt for naturforskning. Dei siste 10–15 åra har han arbeidd med villrein-faglege tema.

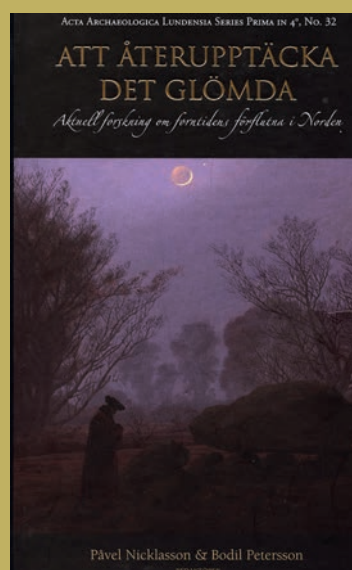
Boktips

Acta Archaeologica Lundensia

Series Prima in 40, No 32

ATT ÅTERUPPTÄCKA DET GLÖMDA.

Aktuell forskning om forntidens förflutna i Norden. Redaktörer: Påvel Nicklasson og Bodil Petersen.

I oktober 2010 møttes arkeologer, historikere, idéhistorikere, etnologer, latinere og religionshistorikere i Lund for å diskutere arkeologiens historie. Dette symposiet ble bakgrunnen for denne artikkelsamlingen. I boken beskriver forskerne hvordan ideer, mennesker, steder, kulturminner og oldtidsfunn har formet synet på historien. Hvordan har metoder oppstått og hvordan er de blitt spredt? Hva fantes før arkeologien og hvem skapte den, forskere, raringer eller kongelige?

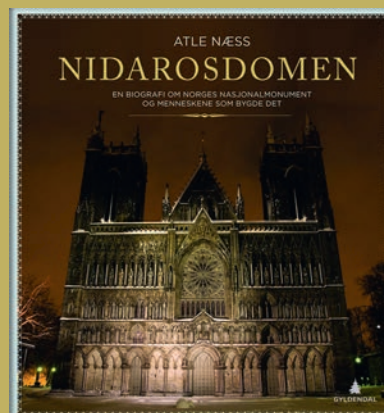
Hva er det vi har utstilt i våre museer? Hvordan har arkeologer, lokalbefolkning og myndigheter samarbeidet? Arkeologi handler om fortiden, men speiler også alltid samtiden. ISSN: 0065-1001; ISBN: 978-91-89578-47-0. Boken koster kr 250,- svenske kroner. Den distribueres hos Riksantikvarieämbetet via UV:s nettbokhandel www.arkeologibocker.se

Nilen. Historiens elv. Forfatter Terje Tvedt, illustrert av Gerd Eng Kielland

Vi følger Nilen fra utløpet ved Middelhavet til kildene i hjertet av Afrika i en fascinerende historie om elvens store økonomiske, politiske og mytiske betydning. Her er fortellinger om sentrale personer i kampen om elven – fra Cæsar og Kleopatra til Churchill og Mussolini og fram til dagens statsledere. Forlag Aschehoug & Co. ISBN 9788203292514. Pris kr 399,-

Nidarosdomen. Forfatter Atle Næss

Nidarosdomens historie strekker seg fra Olav den helliges død i 1030 til vår tid. I dette nye verket om Norges mest stor-slåtte bygning forteller Atle Næss om tilblivelsen av en katedral og menneskene som har gått inn og ut av den gjennom historien: steinhoggere, erkebiskoper og helgener, konger, pilegrimer og

kunstnere. Boken er rik på morsomme anekdoter, eksentriske typer og sterke personligheter som kong Sverre, biskop Gunnerus og Gustav Vigeland. Nidarosdomen er like mye en norgeshistorie som fortellingen om en kirke. En usedvanlig velskrevet og kunnskapsrik leseropplevelse for alle historieinteresserte. Rikt illustrert. Gyldendal Norsk Forlag. ISBN/EAN: 9788205410909. Pris kr 449,-

Sunnmørskyrkjene. Forfatter Øystein Ekroll

Det er eit stort stykke pionéararbeid som forfatter Øystein Ekroll har lagt bak seg når han no kan presentere dei 50 sunnmørskyrkjene og historia deira – både enkeltvis og samla – mellom to permar. Historia til dei enkelte kyrkjene er lite kjend for dei fleste av oss; det er nemleg svært få som har forska på dette emnet på ein systematisk måte. Og det var nettopp dette Øystein Ekroll ville gjere noko med. Som arkeolog

og spesialist på steinbygningar frå mellomalderen, har han sidan 1992 arbeidd som forskar ved Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider i Trondheim. Pris kr 598,-

Skiløpe

rkorpset

Sigvart Schjødt var en av de såkalte «prospektkunstnerne», sammen med blant annet den mer kjente Johan F.L. Dreier. Ved jubileumsutstillingen i 1897 stilte Vitenskapsmuseet ut tre akvareller av norske skiløper-soldater, malt av Sigvart Schjødt. Bildene er ikke datert, men uniformen som soldaten bærer er en Modell 1818 jegeruniform som skiløperne brukte frem til korpset ble nedlagt i 1826, noe som tyder på at bildene er malt i løpet av denne åtteårsperioden. som originalene.

Av FRODE LINDGJERDET

Tiden fra reformasjonen i 1537 til 1800 (1814 om vi tar med Napoleonskrigene), var preget av konstant konflikt og spenning mellom Danmark-Norge og Sverige om hegemoniet i Norden. En viktig forutsetning for fremveksten av den militære skiløpingen i denne perioden var den såkalte *militære revolusjon*, en prosess hvor staten ved kongen gradvis fikk enerett til å reise militære styrker. Sverige ledet an i utviklingen internasjonalt, Danmark-Norge fulgte hakk i hæl. Med krigsordinansen av 1628 ble også de territorielle regimentene født, i første omgang Det akershusiske, -båhusiske, tunsbergiske, -bergenhviske og Thronhjem-ske regiment. Til disse ble det skrevet ut soldater gjennom det såkalte legdssystemet, hvor et visst antall gårder ble pålagt å stille og bekoste en soldat.

Hovedfronten i Norge under kampene mot Sverige lå helt i sør i Båhus og Smålenene (dagens Østfold). Nord for Akershus var grenseområdene preget av dype skoger, myr og fjell. Å holde øye med fiendens bevegelser og krigsforberedelser på den andre siden var vanskelig, særlig om vinteren. Og gang på gang kom de svenske inntrenginger som en overraskelse. Løsningen på dette problemet ble oppsetting av skitropper. Foruten å patruljere grenseområdene når ufredstid truet, skulle de etter innfallet angripe fiendens forsynings- og kommunikasjonslinjer.

Første gang egne skitropper ble oppsatt i Norge var under Gyl-denløvefeiden 1674–1679, da det fra vinteren 1677 ble oppsatt to skikompagnier à 140 mann. En historie på folkemunne fra Innherred i Trøndelag forteller om 200 svenske dragoner som

hadde herjet stygt på Skogn vinterstid. En infanteriavdeling ble sendt ut fra Trondheim, bare for å gå seg fast i snøen. En ung løytnant skal da ha tatt initiativet og gikk med 16 frivillige skiløpere mot fienden. Ifølge beretningen ble halvparten av de svenskene dragonene enten tatt til fange eller drept. Selv om detaljene i en slik muntlig overlevering må tas med gode porsjoner salt, peker den på en viktig ting – at initiativet til militær bruk av skiløping sannsynligvis kom fra de norske bondesoldatene selv. De fleste høyere offiserer var fortsatt av utenlandsk avstamning og var ikke akkurat født med ski på beina.

NORSKE SKISOLDATER UNDER STORE NORDISKE KRIG

Men etter freden i 1679 ble skikompagniene oppløst, og da Store Nordiske Krig brøt ut i 1700, måtte man begynne forfra. I 1715 ble det satt opp to skikompagnier sønnafjells, men de ble foreløpig ikke engasjert i strid. Først høsten 1718 var et skikorps også under oppsetting nordafjells under major Jens Henrik Emahusen.

I august 1718 hadde 10 000 svenske og finske soldater under general Carl Gustaf Armfeldt krysset grensen med ordre om å innta Trondheim. Dette klarte de ikke, og felttoget degenererte til en hensynsløs plyndringsferd som påførte trønderne store lidelser før Armfeldt trakk seg tilbake ved nyttårstider etter Karl XIIIs død i Fredrikshald.

Noen av begivenhetene under Armfeldt-toget kan tjene som eksempel på de mulighetene som lå i slike avdelinger. Svenske plyndringstokt under ledelse av general Reinhold de la

Postkort. Julehilsen. Vintermotiv. Skiløpere i uniform anno 1800–1810, sannsynligvis etter Senn. Illustrert av Andreas Bloch. Foto Norsk Folkemuseum

Våpentrening på ski tegnet av Sigvard Schjødt (1781-1865) fra Trondheim. Han var landskaps- og porselensmaler og blant annet sekondløytnant i Det andet Trondhjemske Infanteriregiment. Ca. 1820 til 1828.

Barre nådde også gruvene på Kvikne i Nord-Østerdal. Her fikk de imidlertid vite at norske skisoldater hadde stukket sørover med den verdifulle kobberbeholdningen, og de la Barre sendte en kavaleristyrke på 250 mann under major Ramsey etter dem. Den norske styrken på 50 skisoldater kom fra Sønnefjelske Skiløperkorps under major Even Kraft og hadde base i Tyldalen. Nyttårsaften slo 70 mann av de svenske forfølgerne leir like i nærheten. Krafts menn gjennomførte et ildoverfall ved daggry og svenskene ble drevet på flukt med et ukjent antall sårede og drepte. Blant disse var sjefen for detasjementet, rittmester Stockmann, som døde kort tid etter. Neste ettermiddag gikk svenskene til motangrep, men ble selv drevet tilbake til Tynset.

På slutten av felttoget i Trøndelag befant major Emahusen seg med sine menn i Tydal. Skipatroljer tok flere svenske kurerer til fange, og de innhentet stadig informasjon om svenske bevegelser fra et nettverk av spioner hvor særlig prestene bidrog som lokale meldesentraler. Tjueførste desember (e. den julianske kalenderen) hadde Emahusen fått melding om at et svensk forsyningstren på 57 mann under major Johan Henrik Fiendandt hadde satt kursen for Norge. Ved Hilmo, ca. 4 mil fra grensen, kastet nordmennene i all hast opp en skanse og la seg til å vente. Svenskene ble tatt fullstendig på sengen. Minst seks ble drept og resten flyktet og etterlot seg tre sleder med forsyninger og utstyr, i tillegg til post som ga nordmennene uvurderlig etterretningsinformasjon.

Emahusen ledet selv skipatroljen som fulgte etter svenskene over fjellet fra Tydal til den lille grenda Handöl på svensk side. Armfeldts menn ble imidlertid rammet av et forferdelig uvær. Underernært og med utslitte klær bukket 3000 mann under for elementene, det største enkeltmannefall i norsk krigshistorie. Til kommandanten i Trondheim sendte Emahusen følgende rapport: «Jeg er ikke istand til at skildre den svenske hærs undergang saaledes, som jeg har seet den [...]. På hele fjeldet er der ingen ved at finde, og da de sidste mascherede op paa fjeldet, begyndte uveiret, som vedvarede paa fjerde dag. Det var et sørgelig og gyselig syn! Menneskene laa døde i hobe paa 30, 40, 50 og flere, i fuld mundering med randsel paa ryggen, nogle med geværet i armen, ja endog i munden; rytterne stod paa hovedet i sneen langs veien, saaledes som de var kastede af hestene, mange havde slaaet kolberne af sine geværer for at gjøre op ild med – nei, jeg kan ikke beskrive det! Jo længre man kom op på fjeldet, des flere døde mennesker og heste fik man at se. Blot faa saavel af kavaleriet som infanteriet kan være kommet over fjeldet; de, som er det, maa være forfrosne hvad rang de end indehar; thi uveiret og kulden var altfor gennemtrængende (...). Sledene stod lastede og med fastspendte heste. Baade heste og kuske vare døde.» (O. Øverlands oversettelse fra tysk.) En hardere leksjon i vinterkrigens realiteter og fordelene som skitropper hadde ovenfor regulære styrker kan vel knapt gis.

SKILØPERKORPSETS KLASSISKE PERIODE

For en høyere offiser i den dansk-norske hæren, med aner på Kontinentet, må skiløping ha forekommet noe provinsielt, for ikke å si barbarisk. Likevel må skiløperne ha gjort et varig inntrykk også i København, slik at fra 1732 var

«Wapenoeffening
der schieloopers
op de bergen
in Norwegen.»
Kobberstikk
fra Cornelis de
Jongs reisebe-
retning, 1791–
1797.
de Jong ble
medlem av Det
kongelige Viden-
skabers Selskab
18. november
1795!

skiløperavdelingene en fast del av den norske hæren. Den franske general Claude Louis de St. Germain, som ble ansatt som sjef for den dansk-norske hær i 1767, forsøkte å legge ned skiløperkorpset. Nedleggelsen ble først omgått av kommanderende general i Norge, Schack Carl von Rantzau. Til slutt ble St. Germain fjernet fra stillingen sin og skiløperkorpset levde videre.

I 1733 forelå det første eksersisreglementet, forfattet av ingen ringere enn den ovenfor nevnte Emahusen. Her ble treningsformer, taktikk og utrustning beskrevet i detalj. I 1747 ble det også utformet en plan for oppsetningene. Nye organiseringer kom i 1774 og i 1801, uten at detaljene skal gjennomgås her. Korpset ble stort sett inndelt i ett Nordenfjeldske- og Sønnenfjeldske korps, hver på tre kompanier á 102 mann.

Utstyret var spesiallaget for å være praktisk i felt – blant annet ble parerplaten på kordene fult til slik at de ikke skulle være i veien når de var i bevegelse. Og allerede i 1711 ble det kjøpt inn dyre, spesiallagde riflemusketter fra Tyskland til skiløperkorpset (den danske hæren fikk riflede våpen først i 1826). Med disse kunne selv en enkelt skisoldat treffe et mål på avstander hvorfra hans motstandere hadde liten mulighet til å treffe ham. Det kom godt med siden skikorpset skulle operere i mindre avdelinger og måtte regne med å støte på overlegne styrker på sine patruljer. Hva skiutstyr angikk, var det mest vanlige en lang og en kort ski (and/øndurr=’ski’) med skinn under, noe som var praktisk når man skulle foreta vendinger i avdeling. Det ble imidlertid spesifisert i reglementene at soldatene måtte få bruke den type ski de var vant med fra barndommen av, et vitnesbyrd om den relativt store frihet

avdelingene hadde til å prege utrustningen selv. I 1767 ble det gitt bestemmelser for skiøvelser i korpset – vi kjenner igjen disipliner som langrenn, slalåm og utfor. Hopp er også beskrevet i enkelte beretninger. Tar man i tillegg med utstrakt skytetrening, har man hele spekteret av den moderne skisporten. Man øvde til og med på skyting mens man rente utfor. Under øvelsene ble det også avholdt konkurranser med tidvis store pengepremier. I pamfletten *Gezeichnete Figuren und Manœuvres von des königl. Nordischen Schielauffer-Corps pro Anno 1765*, signer en ved navn Grüner (man kjenner ikke til hans fulle navn eller bakgrunn), gis følgende beskrivelse av to av øvelsene: «To gevinster á 20 Rdl (riksdaler) = 40 Rdl. for dem som i en maadelig bakke og fuldt løb kan afskyde sitt Gevær og best træffe noget visst foresatt maal på 40 a 50 Skridts Distance. [...] 4 Gevinster á 10 Rdl = 40 Rdl. For dem, som i en med temmelig Skog bevoxen bakke bedst kan kaste sig ind mellem Træerne uden derved i Løpet at blive hindret endten ved at falde eller brække Skien.»

Ut av dette kan man jo slutte flere ting. For det første, at innad i skikorpset ble individuelle ferdigheter vektlagt på en tid da vanlige soldater var underlagt en streng disiplin og drill i sluttede formasjoner. Når en ku på denne tiden kostet ca. 5 riksdaler, skjønner man at dette kunne det lønne seg å trene på i løpet av fritida. Derav ga det nok prestisje i lokalsamfunnet å være med i skikorpset og vise frem sine ferdigheter, ikke minst ovenfor det motsatte kjønn. Alt dette bidro til å fremme og utvikle skiløpingen til den idretten vi kjenner i dag. En reiseberetning fra en nederlandsk handelsreisende som strandet i Trøndelag i 1796 på grunn av Napoleonskrigene, vitner også om øvelser som i stor grad var preget av lek og entusiasme fra soldatenes side.

Finnkongen Tegillus og hans soldater på ski og reinsdyr, i den noe fantasifulle illustrasjonen fra Olaus Magnus' *Historia de gentibus septentrionalibus* («De nordiske folkenes historie»), utgitt i Roma i 1555.

TILBAKEGANG OG GJENOPPLIVING AV SKILØPINGEN

Det modne skiløperkorps gjorde dessuten stor nytte for seg under Napoleonskrigene. Etter at unionen med Sverige var et faktum i 1814, var skiavdelingene i tilbakegang og ble i praksis oppløst i 1826. Årsakene var flere. Skiløperkorps hadde hatt sin eksistensberettigelse i at fiender møttes i uveisomme grenseområder preget av dype skoger og fjell, mens svenske krigsplaner forutsatte nå at avgjørelsen ville falle på de svenske slettene i sør. Kong Carl Johan var dessuten fransk og hadde liten sans for skiløping. Kanskje var man også redd at særskilte norske skiavdelinger kunne by på problemer for svenskene selv og kunne være vanskelig å kontrollere i en situasjon der Norge ble fristet til å søke selvstendighet.

En tiltakende veiutbygging fra 1820-tallet av minsket også behovet for ski som fremkomstmiddel. Med dette sank interessen for skigåing, også blant befolkningen generelt. I 1853 skrev Olav Aasmundsen Vinje at «i Morgedal [...] er det ikke over 20 Aar siden man der saa voxne Karle og Smaagutene om søndagen ude at løype?» Selv om det også mellom 1830 og 1850 ble holdt en del lokale skikonkurranser, var det ikke før fra 1860-tallet at interessen for skiløpingen igjen var på fremmarsj. Og da var det en klar sammenheng med den fremvoksende nasjonalromantikken og den nostalgien som ble knyttet til skiløperkorps.

I et kulturhistorisk perspektiv er det grunn til å merke seg at skisportens utvikling er nøye forbundet med landets militærstrategiske situasjon under dansketiden. For det første at den såkalte militære revolusjon førte til at soldater ble skrevet ut blant folk flest; dernest at fiendskapet til Sverige og den lange grensen preget av fjell og skog, gjorde at kongemakten så det formålstjenlig å holde seg med egne skisoldater. Og i disse avdelingene ble det utviklet ferdigheter vi i dag gjenkjenner som skisport.

Lesetips

Eckhoff, N.S.D. 1908. *Vore Militære Skiløberavdelinger i fordums dage*. Grøhn-dal & Sønn, Kristiania.

Glete, Jan, 2002. *War and the State in Early Modern Europe*. London – New York]

Routledge Grüner. Gezeichnete Figuren und

Forfatter

Frode Lindgjerdet er historiker. Han er ansatt som førstekonsulent ved NTNU Vitenskapsmuseets administrasjon.

Dendrokronologisk undersøkelse av madonnaen fra Mære

Av DANIELA PAWEL

Overingeniør ved Konserveringsavdelingen ved NTNU Vitenskapsmuseet

I 2012 skrev NTNU Vitenskapsmuseet inngikk samarbeid med en arbeidsgruppe om kopiering av madonna-skulpturen fra Mære. Arbeidsgruppen har som mål å utsmykke Mære kirke med en 1:1 kopi av denne vakre skulpturen fra middelalderen. Prosjektet ble satt i gang høsten 2012. Malerikonserveringen på Vitenskapsmuseet stilte med ekspertise angående teknologiske undersøkelser av treverket og malingslaget. Undersøkelsesresultatene gir utgangspunkt for kopiering av den nye Mære-madonnaen. Målet er å fremstille kopien mest mulig slik originalen så ut på 1200-tallet. Madonna-skulpturen stod i Mære kirke til 1878 da den ble innlemmet i Vitenskapsmuseets samlinger.

Før den kom til museet har skulpturen gjennomgått en del forandringer, som ikke bare begrenset seg til malingslagene, men også delvis nye utforminger med treskjærerkniv. Skulpturen virker derfor ikke ved første øyekast å være laget i gotisk stil. Da den ble undersøkt, ble det klart at skulpturen er laget av furu, og at den ble skåret av trevirke som stammer fra rundt 2 til 2,5 meter opp på trestammen. Diameteren på stammen og mange store kvister har derfor satt begrensninger på den kunstneriske utformingen. Det er svært få skulpturer fra denne tiden som er laget av furu. Men det er også brukt furu i takkonstruksjon på Mære kirke. I 1996 ble takbjelkene dendrokronologisk datert til vinteren 1198–1199. I vår ble det bestemt at også Mære-madonnaen skulle dendrokronologisk undersøkes av førsteamanuensis Terje Thun ved Seksjon for arkeometri, NTNU Vitenskapsmuseet, og resultatet er nå kommet tilbake. Treverket fra Mære-madonnaen viser samme vekstmønster som takbjelkene fra Mære kirke og må derfor stamme fra samme område, antagelig ikke langt fra Mære. Dateringen av madonnaen ga årstallet 1241 med avvik på 2 til 3 år. Vi kan dermed fastslå at madonnaen fra Mære kirke er en ekte nordtrønder.

Madonnaen fra Mære kirke er nå dendrokronologisk datert til ca. 1240. Foto Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

Her synliggjøres årringene som kan datere madonnaskulpturen. Denne analysen kan avdekke fellingstidspunkt og vokstområde for trestammen som skulpturen er laget av. Foto Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

I mellomamerikanske huler finner man spor etter mennesker, indirekte i form av hulemalerier og rituelle artefakter; men også mer direkte spor, nemlig menneskelige levninger, et resultat av ofringer til gudene. Hulene er topografiske elementer som har spilt en viktig rolle i de gamle mayaenes mytologi, kosmologi og rituelle praksis.

Bakgrunnsbilde: Cueva Uxil – en av de større hulene i Puucåsene.

Foto Jo Sindre Eidshaug

A

AV JO SINDRE EIDSHAUG OG SILJE HÅRSTAD

Mayaenes u

*Håndavtrykk er et vanlig bergkunstfenomen. Disse avtrykkene er fra Cueva Manitas V.
Foto Silje Hårstad*

HULER OG CENOTER SOM RITUELLE STEDER

Man skiller gjerne ikke mellom topografiske fenomener som huler, grotter og cenoter siden de tilsynelatende hadde en ganske lik posisjon innenfor mayaenes verdensbilde. Selv om cenoter var ytterst viktige som kilder til ferskvann, ble de også ansett som passasjer til den mytologiske underverdenen Xibalba og som hellige steder for rituell ofring av både gjenstander og mennesker. Antagelig var cenotene så hellige nettopp på grunn av vannmangelen på halvøya.

underverden

*Cueva Xaan, en annen rituell hule nær Cueva Manitas.
Foto Jo Sindre Eidshaug*

I førkolombiansk tid hadde mayasivilisasjonen en geografisk utbredelse i Mellom-Amerika som strakte seg over Yucatán-halvøya og Chiapasregionen i Mexico, Belize, Guatemala, samt nordvestlige deler av både Honduras og El Salvador. Tradisjonelt forbinder man gjerne mayasivilisasjonen med deres ferdigheter innenfor hieroglyfisk skrift, kalendere, astronomi, matematikk, monumental arkitektur, kunst og ballspill – utmerkelser som hadde sin spede begynnelse i den preklassiske perioden (ca. 2000 f.Kr.–250 e.Kr.), men som man gjerne forbinder med storhetstiden under den klassiske perioden (ca. 250–800) og den sydlige delen av mayaenes utbredelsesområde.

Det finnes derimot en litt mindre kjent side ved mayakulturen, som vi vil fokusere på her. De fenomenene vi snakker om er rituelle huler, grotter og cenoter på Yucatánhalvøya. Det var her de nye store maktsentrene virkelig begynte å ta form både under den terminalklassiske perioden (ca. 800–1100) samt under den postklassiske perioden (ca. 1100–1500). I denne perioden kollapset mange av de sydlige sentrene.

Yucatánhalvøya har ingen rennende elver på overflaten, og naturlige oppsamlinger av overflatevann forekommer sjeldent. Årsaken er at halvøya består av lett oppløselig karbonatfjell (karst) sammensatt av hovedsakelig kalkstein og dolomitt, som gjør at vann lett trenger gjennom undergrunnen. Den oppløselige naturen til grunnfjellet forårsaker slik dannelsen av underjordiske huler, grottesystemer og synkehull. Sistnevnte fenomen dannes ved at taket på disse systemene kollapser. Når slike huler, grotter og synkehull inneholder vann, kalles de cenoter. Cenotene trenger normalt helt ned til grunnvannet, og er dermed også ofte bundet sammen av underjordiske vannsystemer som kan nå helt ut til havet. Halvøya består videre hovedsakelig av subtropisk regnskog og er tilnærmet helt flat nord for de lavtliggende Puucåsene ved Uxmal. Det vil si at vi ikke finner huler og grotter i fjellsider, men under bakken.

Cenote Yaal Utzil – typisk form på åpen cenote. Foto Jo Sindre Eidshaug

GAMLE MANUSKRIFTER LEDET VEI

Fra spanske postkoloniale dokumenter, blant dem et manuskript av fransiskanermunken Diego de Landa, verserte historier om ofringer hvor mennesker og gjenstander ble kastet ned i den hellige cenoten (Cenote Sagrado) på Chichén Itzá for å blidgjøre regngudene. Disse historiene, hvis sannhetsgehalt først var omstridt, ble verifisert da den amerikanske arkeologen og konsulen i Yucatán, Edward H. Thompson, i perioden 1904 til 1911 ved hjelp av en muddermaskin og senere hjelmdykking, fikk tatt opp store mengder rituelt ofret materiale. Opp fra cenoten kom praktgjenstander i metall, jade, obsidian, keramikk, stein, skjell, dyrebein, tre, samt tekstiler, kurver, kopal, gummi, og ikke minst menneskebein. Den hellige cenoten på Chichén Itzá fikk med dette en unik historie og fenomenet ble omtalt som en cenotekult.

PASSASJER TIL UNDERVERDENEN OG TIL HELLIGE STEDER

I mayaenes opphavsmyte, som ble nedtegnet i Popol Vuh på midten av 1500-tallet av quiché- mayaene, fortelles det blant annet at underverdenen, Xibalba, kan nås gjennom huler eller sprekker i bakken. Xibalba er beskrevet som et rike med en skarp stank av død og forråtnelse. Det har en egen topografi og en rekke antropomorfe, zoomorfe, skjelettaktige og andre avstøtende beboere. Mange forskere hevder også at Xibalba i tidligere perioder var ansett som et vannholdig rike – og veien inn var altså gjennom passasjer som huler og cenoter.

Fjell, huler, cenoter og andre vannhull utgjør også sentrale steder i det som kalles mayaenes hellige geografi. Den hellige geografien omfatter ikke bare disse naturlige fenomenene, men også deres konstruerte motstykker, som vil si pyramider og kunstige huler. Etter at betydningen av huler ble anerkjent, har man oppdaget at mayaene har konstruert kunstige huler i en rekke sentre, spesielt i relasjon til pyramider. På pyramider og andre monumentale bygninger kan man også se at inngangen til hellige rom i form av konstruerte huler er representert og utsmykket med gapet til et monster. Å bevege seg inn i naturlige huler og cenoter minner i sannhet om å bevege seg inne i et gapende monster, fordi stalaktitter og stalagmitter fort kan minne om tenner.

Man antar videre at cenoter og huler kunne representere såkalte axes mundi, eller verdensakser. Verdensaksene representerte sentralpunkter i mayaenes firedelte verden og kunne knytte sammen mayaenes lagdelte kosmos som bestod av oververdenen, menneskenes verden og underverdenen. De var dermed steder for kommunikasjon med guder, steder hvor det guddommelige kunne materialisere seg. Vi kjenner også til at cenoter var benyttet under regnseremonier, samt at de, i likhet med den hellige cenoten på Chichén Itzá og muligens også enkelte huler, kunne være mål for pilegrimsreiser.

MENNESKEOFRINGER

Som vår samarbeidspartner fra UADY, forskningsprofessor Guillermo de Anda, har påpekt, representerte ofringer av mennesker det mest dramatiske og brutale aspektet ved mayaenes religionsutøvelse. Hans analyser av beinmateriale fra den hellige cenoten på Chichén Itzá har også vist

Cueva Manitas, dokumentasjon av håndavtrykk høsten 2011. Foto Dante Garcia Sedano

Cueva Uxil. Keramikk som trolig er knust i en rituell sammenheng. Foto Jo Sindre Eidshaug

at det ikke kun var snakk om et simpelt ritual hvor man kastet mennesker ut til gudene, slik de historiske kildene gjerne tilsier. Studiene av beinmaterialet viser at ritualene har involvert flåing, partering og forkulling, samt andre praksiser hvor kjøtt, muskler og indre organer ble fjernet fra beinene. Ofrene var ofte slaver eller andre marginale personer av alle aldre, selv om det var vanligst å ofre unge gutter.

Man mener at blant mayaene ble mennesker først og fremst ofret til regnguden Chac, som man trodde levde inne i cenoter. Alders- og kjønnsdistribusjonen blant ofrene kan dermed gjenspeile Chacs favorisering av denne typen ofre. Riktignok kan man ikke bare snakke om cenotene som rene offerplasser, fordi de også var benyttet som akvatiske gravplasser, altså steder hvor de døde har blitt gitt en våt grav. At cenotene var

viktige rituelle steder bekreftes ikke bare gjennom artefakter og beinmateriale, men også gjennom tilknyttete offerplattformer og andre seremonielle konstruksjoner, som blant annet altere, både i nærheten av og inne i cenoter. Mye tyder på at forskjellige deler av huler og cenoter var tilknyttet forskjellig bruk. Materielle levninger etter ritualer i huler tyder på at større «offentlige» ritualer ble utført i områder direkte eller indirekte berørt av sollys. De mørkere delene av hulene ser ut til å ha vært utilgjengelig for folk flest, og heller blitt brukt til mer private, og kanskje hellige, ritualer.

CUEVA MANITAS – EN RITUELL CENOTE

Cueva Manitas, en liten hule beliggende en times kjøretur sørøst for Mérida, er et eksempel på en slik rituell cenote som forfatterne selv har undersøkt. Denne hulen, hvis navn betyr «hulen med de små hender», inneholder flere spor som kan knyttes til mayaenes rituelle liv.

Navnet bærer den med rette, for huleveggene er prydet med et hundretalls håndavtrykk. De fleste er relativt små og noen helt klart laget av barn. Dessuten finner man en håndfull avtrykk av føtter i hulen, også disse tilhørende små barn. Keramikkrester, trolig rituelt ødelagt (en vanlig praksis i mayaenes ritualer), ligger strødd utover gulvet. Innimellom håndavtrykkene skimtes det i tillegg ristninger på huleveggene, disse er både figurative og nonfigurative, og én er blitt tolket som en presteskikkelse.

Det som er verdt å merke seg, er at både håndavtrykk og ristninger er konsentrert rundt viktige topografiske elementer i hulen, blant annet to kulper med vann som befinner seg i hulens nordlige og vestlige del. I tråd med den ovennevnte viktigheten av vann, er det nærliggende å tro at disse kulpene med vann kan ta æren for at hulen i det hele tatt er blitt tatt i bruk av mayaene.

HÅNDAVTRYKKENE – DEL AV ET RITUAL?

Når det kommer til betydningen av håndavtrykk som symbol, er det vanskelig å si noe sikkert om hva disse betyr. Håndavtrykk er et vanlig bergkunstfenomen som opptrer i mange kontekster over hele verden og til alle tider. En vanlig tolkning er at de representerer en slags signatur, et tegn på tilstedeværelse. I denne sammenhengen kan man grunnet en relativt rik tilgang på etnografiske kilder, komme nærmere en mer spesifikk betydning.

Bernardino de Sahagún, en fransiskanermunk som var aktiv i evangeliseringsprosessen i mayaområdet på 1500-tallet, beskriver hvordan slaver dømt til døden etterlot håndavtrykk ved inngangen til sine herrers hus i det de ble fraktet bort for å dø. Mer nylige kilder fra lacandon- mayaene (som fortsatt lever i Chiapas-området), forteller at håndavtrykkene som finnes på klipper i nærheten av sjøen, var merker etter gudene som bygde klippene. De ble laget med menneskeblod, som en signatur på at byggverket var ferdigstilt. Noe av den samme forklaringen ble gitt til John Lloyd Stephens av lokale mayaindianere da han oppdaget håndavtrykk på bygninger i Yucatán under sine reiser på 1840-tallet. Disse ble ansett å tilhøre eieren av strukturen.

Illustrasjon:
Cenote i
Mexico,
1842.

I tillegg til å vektlegge slike etnografiske beretninger kan man også forsøke å tolke avtrykkene ut fra den sammenheng de befinner seg i. Guillermo de Anda foreslår at håndavtrykk funnet i nærheten av en cenote med barneknokler kan vitne om at avtrykkene tilhører de ofrede barna, noe som er i tråd med Sahagúns beretninger. Om man ser på avtrykkene i Cueva Manitas i lys av denne informasjonen, er det godt mulig at de som etterlot håndavtrykkene var ment å ofres. En annen mulighet er at avtrykkene er en signatur for et gjennomført ritual, et tegn på at man hadde gjennomført det som krevdes i hulen. Dette utelukker imidlertid ikke at menneskene bak avtrykkene ble ofret i etterkant. Likevel er det lite som tyder på at man ofret mennesker i Cueva Manitas. Mangelen på menneskelevninger i denne hulen indikerer at ofringer, om de overhodet fant sted, ikke ble utført her.

I de senere år har NTNU samarbeidet med Universidad Autónoma de Yucatán (UADY) om et prosjekt som fokuserer på mayaenes bruk av huler (se SPOR 1/2005). Denne artikkelen er et resultat av innlemmelsen av to mastergradsstudenter i prosjektet i 2010, samt deres masteroppgaver om temaet.

Lesetips

Brady, James & Prufer, Keith (red.). 2005. *In the Maw of the Earth Monster: Mesoamerican Ritual Cave Use*. Austin, Texas, University of Texas Press.
Prufer, Keith & Brady, James (red.). 2005. *Stone Houses and Earth Lords: Maya Religion in the Cave Context*. Boulder, CO: University Press of Colorado.
Stephens, John Lloyd. 1963. *Incidents of Travel In Yucatan*, Vol I & II. New York: Dover Publications (finnes i flere versjoner)
Stone, Andrea (1995). *Images From the Underworld: Naj Tunich and the Tradi-*

Forfattere

Jo Sindre Eidshaug er masterstudent ved NTNU Vitenskapsmuseet, Seksjon for arkeologi og kulturhistorie.
Silje Hårstad er master i arkeologi.

Den forhistorisk arkeologiske utstilling på NTNU Vitenskapsmuseet har stått nesten uendret i sin nåværende form siden 1950-årene. Verden har endret seg mye siden den gang, også den arkeologiske vitenskapen. Hvorfor finnes det fortsatt en arkeologisk utstilling fra 1950-tallet ved museet?

Bevare meg vel!

Av MORTEN STEFFENSEN og MORTEN SYLVESTER

EN GANG MODERNE

Det har vært arkeologiske utstillinger på Kalvskinnet i Trondheim siden det første bygg for det som i dag er NTNU Vitenskapsmuseet ble oppført i 1866. Fra 1870 var Karl Rygh bestyrer av Oldsaksamlingen, og han ordnet gjenstandene etter treperiodesystemet – steinalder, bronsealder og jernalder.

I 1915 tok Theodor Petersen over som bestyrer, og etter bare to år konstaterte han at «materialets oppstilling lar i vitenskapelig henseende adskillig tilbake at ønske. En fuldstendig omordning av den hele samling er nødvendig». Det tok noen år innen Theodor Petersen fikk sitt ønske oppfylt, men til Olavsjubileet i 1930 var Oldsaksamlingen ferdig montert i en ny stor utstillingssal, den samme som brukes i dag.

Under krigen måtte utstillingene pakkes ned og evakueres på grunn av fare for bombing og brann. 27. august 1942 meldte museets leder at Oldsaksamlingens utstillingslokaler var evakuert. Deler av den forhistoriske samling ble magasinert i Norges banks kjeller, og noe i kjelleren under museet.

Etter krigen benyttet man anledningen til å foreta en del endringer. Man ønsket ikke en presentasjon av materialet som i 1930, men en utstilling som tok hensyn til tidens estetiske og pedagogiske krav. Montrene som før sto fritt på gulvet ble nå flyttet inn til veggen, så man fikk en tydelig rundgang – det var viktig å få gjenstandene presentert i riktig kronologisk rekkefølge. Helhetsinntrykket i rommet skulle være lyst og vennlig, og det ble arrangert små sittegrupper med et utvalg av museets publikasjoner tilgjengelig. Planter var det også. Planløsningen var gjennomtenkt.

I 1980-årene var det tydelig at utstillingen var foreldet og noe måtte gjøres. Men, det ble middelalderen som trakk det lengste strået. I forbindelse med Trondheims 1000-årsjubileum i 1997 åpnet en ny middelalderutstilling i Suhmhuset på museumsområdet. Tanken var at den forhistoriske utstillingen også skulle fornyes, men slik ble det ikke. Arkeologene hadde ikke kapasitet. I stedet for å jobbe med en ny

utstilling valgte man å legge et nytt gulv og friske montrene opp med et strøk maling. Det ble også skrevet et hefte med bakgrunnsstoff. Her var det supplerende og oppdaterte tekster om arkeologi og om gjenstander i utstillingen.

Siden 2007 har museet jobbet med å sikre og konservere gjenstandene i utstillingen. Det var behov for en overhaling. Det er foreløpig ingen konkrete planer om demontering av utstillingen, men museets konservatorer holder fremdeles liv i den.

Museets utstillingstilbud har endret seg i store sprang. I 1930 på grunn av Olavsjubileet, i 1940/50-årene på grunn av krig og okkupasjon, i 1997 på grunn av Trondheims 1000-års jubileum og i 2010 i forbindelse med det store jubileumsår for kunnskapsbyen Trondheim. Jubileer og krig har tvunget forandringer frem – noe utenfor museet har “stilt krav” til forandring.

INNTRYKK 2011

Meningene om den forhistoriske utstillingen er mange. Tidligere i høst var en amerikansk professor på besøk ved museet. Ikke av den inviterte typen, men en turist. Etter å ha gått rundt i utstillingene fremstilte han seg for museumsvertene, og ba om øyeblikkelig å bli satt i kontakt med museets direktør. Da han møter direktøren, uttrykker professoren seg i positive ordelag om museets utstillinger, men det er med bekymret mine han kommer innpå den forhistoriske utstillingen. Hvis det er slik at museet trenger hjelp til å gjøre noe med den, er han villig til å gjøre en personlig innsats. Denne gang blir hjelpen høflig avvist.

Hva skal et museum være? Dette var noe av utgangspunktet for en seminartime ved NTNU Vitenskapsmuseet denne høsten. Rundt bordet satt det mastergradsstudenter i naturfagdidaktikk ved NTNU. De hadde vært en runde inne i utstillingene, og blant annet i den forhistoriske utstillingen. Det de brukte lengst tid på å diskutere var ikke gjenstandene, men en serie fotografier i noen av montrene. Bildene i denne utstillingen er selvsagt betydningsfulle, bærere av meninger og fortolkninger om verden og historien slik arkeologien på midten av 1950-tallet tenkte seg denne. Noen bilder er sorthvite gjengivelser av naturtyper, av huler, hellere og kystlandskap. Andre bilder er etnografiske, bilder av mennesker, jegere fra et inuittsamfunn eller fra andre såkalt primitive samfunn. Bildenes kvalitet, måten de er opphengt

Bildene viser «Midt-Norges forhistorie» ved NTNU Vitenskapsmuseet. Foto Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

på, forteller alle om en fjern tid. Bildene er samtidig med dette moderne, det nye som kommer til i 1956. Før krigen er det bare gjenstander i alle montrer. Etter 1956 får vi kontekster, visualiseringer, bilder og tegninger.

BEVARING ELLER FORNYING?

Arkeologien har endret seg mye på de siste seksti årene. Verden har garantert gjort det, og vitenskapene og de verdier vi baserer kunnskapen vår på har også endret seg. Vi har andre tanker i dag om mennesket, hva det er og hvordan det har utviklet seg, hvilke samfunn det har levd i og hvordan mennesker har interagerert med andre mennesker. Intet av dette presenteres i utstillingen, i stedet møter de besøkende en presentasjonsform og et vitenskapssyn fra 1950-tallet.

Hvorfor er utstillingen ikke fornyet for lenge siden, er det mange som lurer på. Det finnes nok mange svar på det spør-

mål: økonomi, personalressurser og travelhet på andre områder er argument som ofte trekkes frem, men det finnes også andre forklaringer. En av forklaringene er at noen av museets ansatte mener at utstillingen, eller eventuelt deler av den, bør bevares for ettertiden. Som universitetsmuseum har vi en forpliktelse til også å formidle forskjellige tiders kunnskapssyn, er et av argumentene som løftes frem i debatten. Det er ikke tatt noen aktiv beslutning for hverken bevaring eller fornyelse, og så lenge det ikke er tatt noen beslutning fortsetter utstillingen med å eksistere – i det samme seksti år gamle formspråk – det synes vi ikke er lurt.

Forfattere

Morten Steffensen er seksjonssejv ved Seksjon for formidling, NTNU Vitenskapsmuseet

Morten Sylvest er kontorsjef ved Seksjon for formidling, NTNU Vitenskapsmuseet

NORD - SØR - A

Å reise utan kompas og kart

Forskarar har stadig leita etter kompas som mellomaldersjøfolka hadde. Kanskje trong dei ikkje kompas? Eit døme er segling over ope hav frå Bergen til Grønland: dei måtte sigle vestover, nord for Shetlandsøyane og sør for Færøyane ved bae øygruppene slik at dei såg havhorisonten mot ei bestemt høgde på fjella på øyane. Dei såg ikkje Island, men dei såg fuglar og kvalar, slik at dei visste når dei var passerte Island. Da var det ikkje så lett å bomme på Grønland.

AUST - VEST ?

	Austrhálfa Austvégr Austlǫnd Austríki	Baltikum og østlige land
	Vestrhálfa Vestrvégr Vestrlǫnd	Atlanterhavsjøen De britiske øyer Frankrike Spania Afrika
	Súðrhálfa Súðrvégr Súðrlǫnd Súðrríki	Danmark Sachsen Flandern Roma
	Norðrhálfa Norvégr (av Norðrvegr) Nórðrlǫnd	Noreg Finnmark evt. Bjarmeland

Av ANNE STALSBERG

Nokre år før 1222 siglde Ogmund frå Hardager på kjøpferd til Bjarmeland ved Kvitsjøen innafor Kola-halvøya. Derifrå drog han **aust** til Suzdal'-riket, og vidare **aust** til Novgorod og derifrå den **austre** vegen til havet og heilt til Jerusalem; derifrå fór han heim til Norge.

Forvirra? Ikkje så rart. For å gjera det enklare å fylgje teksta i denne artikkelen står dei gamalnorske retningane med feit trykk, og kompasretningane med kursiv.

Teksta ovanfor er frå *Soga om Håkon Håkonsson* (skriven i 1265) og gjev tilsynelatande presise himmelretningar, men dei stemmer ikkje med våre kompasretningar. Bjarmeland låg ved Kvitsjøen, og leia derifrå til Suzdal' (180 kilometer nordaust for Moskva) er ikkje **aust**, men *sørover*. Leia frå Suzdal' til Novgorod er ikkje **aust**, men rett *vest*. Frå Novgorod til Austersjøen tok dei **austre vegen** til Jerusalem, i røynda siglde dei tydelegvis ned og *nordover* elva Volhov til Aldeigjuborg og Ladoga-sjøen og derifrå *vestover* på elva Neva til Austersjøen. Derifrå siglde dei vidare *vestover* og *sørover* til Nørvasund/Gibraltar, og *aust* over Middelhavet til Jerusalem.

NEMNINGANE – HIMMELRETNINGAR ELLER VERDSDELAR?

I *Gamalnorsk ordbok* framgår det at *austurvegr*, *vesturvegr*, *norðurvegar* og *suðvegar* ikkje berre var ein veg mot aust, vest, nord og sør, men også *land*: *Austurveg*: serleg Austersjølanda, men òg Asia og Austerlanda. *Vesturveg*: dei britiske øyane og atlanterhavsøyane. *Suðurvegar*: landa i sør, «sudlandi». *Norðurvegr*: landa i nord. Det dreier seg med andre ord ikkje om konkrete vegliner eller seilingsleier, men om landområde.

Dei russiske sagaforskarane Jelena Melnikova og serleg Tatjana Dzjakson har gått djupare inn i dei norrøne tekstene om inndelinga av verda og om himmelretningane, og funne at i mellomaldertekstene er det to inndelingar av verda, ei i tre delar og ei i fire delar. Jorda er i bådø delingar ei flate omgjeven av hav og med havsviker. Tredelinga er frå dei klassiske kulturane og frå bibelen, der Noa etter Syndfloden delte verda mellom dei tre sønene sine: Sem, Kam og Jafet i områda Europa, Asia og Afrika. Ho kaller dette den teoretiske inndelinga. Men, i det praktiske, daglege liv, under seglingar o.a. brukte nordbuaene ei firedeling av verda, etter himmelretningane. Dette var den gamle germanske delinga (òg den felles indo-europeiske inndelinga). Folk heldt greie på i kva fjerdedels verdsdel dei enkelte landa låg. Denne oppfatninga av verda som ikkje fanst på papir, skinn, pergament eller anna, kalla Dzjakson for *skandinava-nes mentale verdsbilette*.

Midtpunktet i dette systemet låg nord for Jylland eller heilt nord på Jylland.

Ut frå dette mentale verdsbiletet er det lettare å forstå dei merkelege reiseretningane i sogene. Reiser *inne* i austfjerdingen var *aust*. Dermed var det naturleg at Ogmund reiste aust ikkje berre til Suzdal', men også til Novgorod og Aldeigjuborg, stader som alle låg i austrluten. Reise *inn* i ein verdsfjerding var t.d. vest, vestover. Reise *ut* av ein verdsfjerding var t.d. austan, austantil, austanifrå. Eit døme er at ved å «rette» den gamalnorske teksta frå austan om Olav Haraldsons reise frå Novgorod til Austersjøen til vestover, fjernar dei norske omsetjingane ein opplysning. Det er god grunn til alltid å bruke originaltekstene, omsetjingar er uventa upålitelege og ofte utan kommentarar. Det er difor feil å omsetja austan/austifrå med vestover. Denne tankegangen gjer det naturleg å reise aust til Oslo frå Trondheim, sidan aust var som ein landsdel. Toget frå Stockholm til Oslo går vestover, men Oslo ligg likevel på Austlandet som det heiter i vår tid. Ifylgje Heimskringla låg Sarpsborg vest for Konghelle som låg i aust, av di det var i verdsdelen Austrveg osv.

Liknande «range» retningar er ikkje sjeldne i sogene, men mange nok til at dei krev ei forklaring. Den russiske skandinavisten Tatjana N. Džakson har gjort eit banebrytande arbeid for å forstå annleisretningane i gamalnorske soger om det gamle Rus'-riket. Artikkelen hennar omhandler opplysningar om Norge og Vest-Europa, og byggjer på Snorres *Heimskringla*, – saga om dei norske kongane, skriven i 1220-åra.

UTAN KART OG KOMPAS

Bruken av retningsnemningane i mellomaldersogene kan overraske. For oss som har magnetiske kompassar og nøyaktige kart, eller elektroniske navigasjonsinstrument, er det greitt å fastsetja retningar som alle kan vera samde om. Skandinavianane hadde ikkje noko slikt i mellomalderen, men brukte likevel himmelretningane *aust*, *vest*, *nord* og *sør* om retningar til, eller uttrykk som til dømes *austantil*, *vestan*, *nordifrå*, *sudifrå* om retningar frå. Finare inndeling fanst òg, men dei er sjeldnare: *landnorð* - nordaust, *landsuðr* - søraust, *utnorð* - nordvest, *utsuðr* - sørvest. Av og til er

desse nyansane (t.d. *aust(over)* - *austan(frå)*) borte i omsetjingar, difor er omsetjingane tekne med i desse døma frå Snorres *Kongesoger*:

- Da Olav Trygvason omkring 986 fór heim til Norge, siglde han fyrst frå Gardaríke til Bornholm, *austan*, som det står i gamalnorske teksta; nynorskomsetjinga har *vestetter*, bokmålsomsetjinga *vestover*.

- På slutten av 900-talet plyndra og brende Eirik Ladejarl Aldeigjuborg/Ladoga før han drog lenger *aust* i Gardaríke der han også herja. Dette var hemn over Novgorod-fyrsten Vla-

Vikingtidens sjøfolk kunne somtid seie at dei siglde austover når skulle sigle vestover. Ill. fra Snorres kongesoger, Erik Werenskiöld

Dei fire verdslutane hadde fleire nemningar:

Austerveg/austerhalva/austdelen. I austerhalva låg landa rundt Austersjøen og landa vidare austafør (i røynda søraust AST), og dessutan Asia og Austerlanda.

Vesturveg, vestlut, vestrlanda, om om dei britiske øyane, Atlanterhavsoyane, Frankrike, Spania og Afrika.

Suðrvegar: Danmark, Sachsen, Flandern og Roma.

Forma **Norðrvegr* er ikkje funne i mellomalderstekstene, men er ein rekonstruert naturleg føregangar for forma *Noregr*. *Norðrvegr* omfatta hovudsakeleg Norge, av og til også Bjarmeland som låg i grenseland mellom den austlege og nordlege fjerdingen, men kunne nås berre gjennom.

dimir som var ven av Olav Trygvason som vaks opp i Novgorod (eller i det eldre Holmgard som låg 2 kilometer lenger sør ved Il'men'-sjøen). Olav var skuld i at Eiriks far, Håkon Ladejarl, vart drepen under grisebingen på Rimol i Melhus, av trælen Kark som hørte at den som kom med jarlen, død eller levande, skulle få ein gullring (han mista hovudet, for han var berre ein træl). Det er derfor rimeleg at Eirik etter Aldeigjuborg fortsette til Novgorod som er rett *sørover*.

- Tidleg i 1030 fór Olav Haraldsson frå Novgorod, *austan* – som det står i den gamalnorske teksta, på dei frosne elvane og sjøane alt til Austersjøen. I nynorskomsetjinga står det *vestetter*, i bokmålsomsetjinga *vestover*. Det trulegaste er at Olav drog nordover til Aldeigjuborg, derifrå vestover på Neva-isen og vidare over Austersjøen. Det er lite truleg at han tok den vestlegare lange vegen over land gjennom Estland til Austersjøen.

- Magnus den gode drog frå Novgorod heim til Norge i 1035. Nynorskomsetjinga har at han etter jul drog *aust* frå Holmgard ned til Aldeigjuborg, om våren siglde han *vest til* Svitjod, dit kom han *vest frå* Gardarike. Bokmålsomsetjinga har *frå* Holmgard ned til Aldeigjuborg og *vest til* Svitjod, dit han kom *vest frå* Gardarike. Den gamalnorske teksta har at ferda byrja *austan* af Holmgard til Aldeigjuborg, om våren *austan* til Svitjod, og han kom til Svitjod *austan* or Gardarike.

- Harald Hardråde reiste i 1043–44 heim frå Konstantinopel til Norge gjennom Kiev og Novgorod. Om våren 1044 drog han frå Novgorod til Aldeigjuborg, som er rett nord, og siglde over Austersjøen, – i bokmålsomsetjinga *vestover*, i nynorskomsetjinga *vestetter*, den gamalnorske teksta har *siglde austan*.

- Da Gange-Rolf hadde gjort strandhogg i Vika/Oslofjorden for å stela kyr til mat, vart han lyst utlegd av ein rasande Harald Hårfagre. Rolf siglde da *vest* til Sudrøyane/Shetland, og derifrå *vest* til Valland, det vil seia Normandie og Bretagne. Slik seilas er eit kunststykke.

- Olav Tryggvason reiste til England og herja der. Frå Kumrland/Cumberland på vestkysten ved grensa mot Skottland, sigla han *vest* til Valland og herja. Så siglde han ifylgje nynorskomsetjinga *austetter* og etla seg til England. Bokmålsomsetjinga har østover, medan den gamalnorske teksta har *vestan*. Da kom han til Syllingane som ligg ute i havet *vest* for England. Han ville hamne ute på Atlanteren med den siglingsleia. Han ville til England, men da måtte han ha sigla *nordover* frå Frankrike.

- Sigurd Jorsalfare siglde frå England *vest* til Valland. På denne leia ville han òg ha hamna ute på den store og ukjende Atlanteren.

- På Grønland låg bae dei norske mellomalderbygdene på vestkysten nesten rett nord-sør med eit lite avvik mot nord-nord-vest/sør-sør-aust. Men bygdene heiter Austrbygd – i sør og Vestrbygd – i nord.

RETNINGAR I NORGE

Retningane innanlands kunne òg vera merkelege ut frå vår kompastenking. I den gamalnorske teksten i Heimskringla, Snorres kongssoger, finn ein døme på retningsomgrep som er logiske ut frå den gamalnorske verdsoppfatninga, nyansar som

er borte i dei norske omsetjingane. Då Olav Haraldsson (kap.192) tidlig på vinteren i 1030 drog heim frå Novgorod, fór han i den norske omsetjinga *vestetter*, men i den gamalnorske teksten står det *siglði austan*, *austantil*, *austanfrå*. Kompastretninga frå Novgorod til Austersjøen er nord. Olavs son, Magnus den gode, siglde også *austan ór Garðar* – *vestetter* i norsk omsetjing. Harald Hardråde reiste på heimveg frå Konstantinopel gjennom Novgorod og til Aldeigjuborg der han fekk seg skip, og siglde *vestetter*, også her har den gamalnorske teksten *siglði austan*.

Heimskringla fortel at Harald Hardråde let reise ein kaupstad *aust* i Oslo. Og etter å ha sete ein vinter i Trondheimen siglde kongen attende *aust* i Vika, det vil seia Oslo/Oslofjorden. Retningen frå Nidaros til Oslo var aust, ikkje sør som i dag. Sarpsborg låg *vest* for Konghelle, Konghelle låg i *aust* (Bohuslän var norsk, Sveariket var i austveg). Leia frå Oslo til Konghelle er etter kompasen *sørover* (med eit lite avvik mot aust).

NEDERVDE RETNINGSOPPFATNINGAR

Også i vår tid kan retningane innanlands vera merkelege ut frå vår kompastenking. Rett etter krigen kom en nyttilsett arkeolog til Bergens Museum og skulle registrere fornminne i ein av fjordane. Ein eldre og erfaren arkeolog rådde henne til aller fyrst å finne greie på *det lokale nord*. Det er overalt eit klokt råd, for norsk topografi er så mektig at han overstyrer kompasen. Det er nok av døme:

- I NRK radio våren 2013 reiste ein mann **nordover** frå Trondheim til Værnes, men kompas og kart seier *rett austover*. Stjørdalingane meiner også dei bur nord for Trondheim. For oss gudbrandsdølar går Gudbrandsdalen nord-sør, uansett kor mykje dalen svingar på seg. Den store sidedalen Ottadalen, går også nord-sør, sjølv om kompas og kart seier aust-vest. Nord i dalen er det fjell som skil dalen frå nordlendingane ved kysten, som sjølv kallar seg møringar. Eit utanbygdes par skulle ha bygd seg hytte i fjella ved Ottadalen, hytta skulle liggje aust-vest slik at det vart ein fin solvegg mot sør. Da dei kom for å sjå på hytta, stod ho nord-sør, for ho var bygd på tvers av dalen, som altså gjekk nord-sør og dermed måtte hytta koma i retning aust-vest. Vi bruker flittig himmelretningane i dagleg liv, til dømes Nordistun og Sörgarden, men også Oppistun og Nistun. Romma inne i husa har ofte nemningar etter himmelretningane, i min heim har vi «nordstua». Men det kan vera søre senga, nordre skåpet osv., alt i høve til dalen som altså i vår meining går nord-sør. Austre og vestre er sjeldnare, kanskje fordi vi da heller bruker opp og ned – i høve til lia.

Sør på Hardangervidda går det store dyrsleper, dei mest kjende heiter *nordmannslepene*, så kalla av numeldølane og hallingane som kalla hardingane for nordmenn. Vestlendingane vart også andre stader på austlandet kalla nordlendingar.

Dette er eit sers interessant tema, med at vi bruker himmelretningane til sjølv noko så lokalt som nordre og søre skåpet, utan omsyn til at desse retningane kan vera ravgalne etter kompasen.

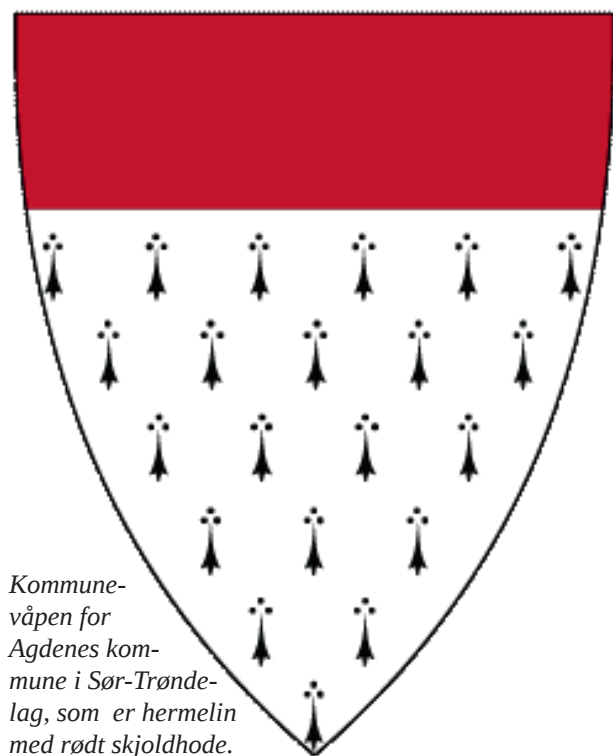
Forfatter

Anne Stalsberg var inntil nyleg fyrsteamanusensis ved NTNU Vitskapsmuseet, Seksjon for arkeologi og kulturhistorie.

MESSIRE JEAN SEIGNEUR DE ROMBAIS. a Bruges 1429.

Messire Jean til hest. Seigneur de Rombais. Ridder av Det gyldne skinn. Ridderen fører samme våpen som Agdenes kommune, nemlig hermelin med rødt skjoldhode. Hans kjortel og hestens skaberakk er foret med blått. Hjelmtegnet er en rød krone med to svarte leggskinner pyntet med gull. Fra Grand armorial équestre de la Toison d'or.

Kommune-
våpen for
Agdenes kom-
mune i Sør-Trønde-
lag, som er hermelin
med rødt skjoldhode.

*Gjennom hele middelalderen var det stor eksport av pelsverk til Kontinentet fra de nordiske land. Vinterskinn av ekorn fra Sibir skal ha vært særlig etterspurt, siden vi her har den fine blågrå fargen. Skinne-
ne hadde høy status, noe bruken i heraldikken viser med all tydelighet.*

Pelsverk i heraldikken

Av HARALD NISSEN

Vi forbinder ofte hermelin med konger, dronninger og adel. Adelen brukte det i eldre tider. Siste gang vi fikk se hermelinskapper i Norge var nok da kong Haakon og dronning Maud ble kronet i Nidarosdomen i 1906. De var iført to fyrstelige kåper av rød fløyel, hver sydd av seks bredder à 50 cm, applikert med 297 åpne fyrstekroner, brodert med forgylt sølvtråd. Kappene har hermelinskanting, hermelinskrager og hvitt taftfor. I dag er vel dronning Elizabeth II av England en av de siste som ved festlige anledninger ifører seg hermelin. Også gråverk var populært hos adel og kongelige. Gråverk er vinterskinnet av ekorn. Vårt alminnelige ekorn (*Sciurus vulgaris*) er om sommeren rødbrunt på ryggen og hvitt på buken. Rygg- og bukskinn ble sydd sammen slik at det dannet et bestemt mønster. I sørlige land blekes ryggen litt om vinteren. Men i nordlige strøk blir ryggen blågrå, samtidig som pelsen blir tettere og tykkere (derav navnet gråverk). Derfor var vinterskinn av ekorn fra nordlige strøk svært populært i sørlige land. Ekornskinn fra Sibir var meget ettertraktet siden vi der finner særlig den blågrå fargen. I

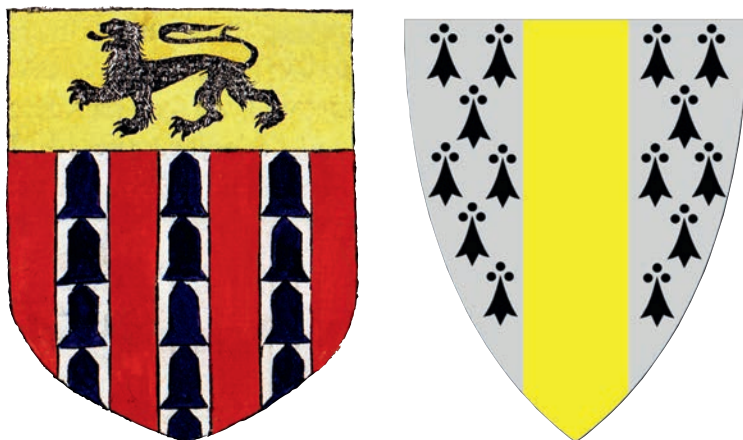
heraldikken fremstilles gråverk med blått og sølv eller blått og hvitt i et bestemt mønster.

Hermelin var nok mest etterspurt. Dette var vinterskinn av røyskatt (*Mustela erminga*), som er hvitt med svart haletipp. Hermelin på våpenskjold fremstilles med de svarte røyskatthale-spissene på hvit bunn. Men i middelalderen var det hvite feltet ofte byttet ut med sølv. Det er ikke utenkelig at man i middelalderen faktisk har brukt røyskattskinn på praktskjold som skulle bæres i prosesjoner.

Hermelin på våpenskjoldene til ridderne av Hosebånds-ordenen i St. George's Chapel i Windsor Castle hadde tidligere sølv felt, ikke hvitt. Ved College of Arms i London, som har ansvar for all heraldikk i England, fremstilles i dag hermelin som hvitt med svarte halespisser.

SKJOLD DEKKET AV HERMELIN

Et kjent eksempel på bruk av hermelin i heraldikken er våpenet til hertugen av Bretagne. Der er skjoldet dekket av hermelin. På hjelmen har han en sølvsvane med rødt nebb. I våpenboken for ridderne av

Til venstre: Våpen for Messir Gaultier, eller Gaulcher de Crecy, seigneur de Chastillon sur Marne, de Portien & de Crecy, hertug av Athenes & greve av Breyne. Connestable av Frankrike. Våpenet er datert 1328. Fra *Le Feron. Les armoires des connestables, grands maistres, chancelliers, admiraux, mareschaux de France & prevosts de Paris. Paris 1628.* Til høyre: Kommunevåpen for Ørskog kommune i Møre og Romsdal fylke, som er hermelin med gull pæl.

Det gyldne skinn (Grand armorial équestre de la Toison d'or) finner vi også våpenet for Kongen av Norge. Han fører i rødt en gull-løve med blå tunge og klør, som holder en sølvfarget stridsøks. Kongens kjortel og hestens skaberakk er foret med hermelin. På hjelmen har kongen en lue i gull med hermelin oppbrett. Over dette er en besant (gull runding) med krone og øverst en påfuglhale, det hele mellom to naturlige stridsøkser.

HERMELIN I KOMMUNEVÅPEN

Vi har også eksempler på bruk av hermelin i norsk kommuneheraldikk. Ørskog kommune i Møre og Romsdal fylke har «på hermelin grunn ein gull pæl». Pæl står for skog og sagbruksdrift. Hermelin symboliserer viltbestanden og pelsdyravlen. Et annet eksempel er Agdenes kommune i Sør-Trøndelag fylke som fører «i hermelin et rødt skjoldhode». Dette våpenet ble godkjent i 1991. Pelsverket hermelin står for pelsdynæringen i kommunen. Men intet nytt under solen: Agdenes fører samme motiv som franske Messire Jean, Seigneur de Rombais, ridder av Det gyldne skinn, brukte på 1400-tallet.

Det er imidlertid ikke så usedvanlig at samme motiv kan forekomme i forskjellige land. Agdenes har derfor full rett til å føre «hermelin med rødt skjoldhode». Men man må jo si at kommunen er i fornemt selskap. Messire Jean var 80 år da han døde i 1449. Hans datter Isabelle ble gift med hertug Philip, sønn av kongen av Portugal.

Vi merker oss at pelsverk (her hermelin) kan legges både på metall og farge. Det vanlige er at metall legges på farge og omvendt. Det samme prinsippet har vi i våre veiskilt, hvor rødt eller blått kombineres med hvitt. I Sverige har vi rødt kombinert med gult. Det er for å få fram kontrasten. Et kjent eksempel på metall lagt på metall er Jerusalem-korset. Der er et krykkekors i gull lagt på sølv og ledsaget av fire små gullkors.

Utsnitt t.h.: Pierre de Bauffremont til hest, seigneur de Chargy, ridder av Det gyldne skinn. Våpenet er kvadrert med i 1 og 4 rødt med tre gull fembladinger; 2 og 3 med «vairy», hvor blått er skiftet ut med rødt og hvitt eller sølv er skiftet ut med gull. Over det hele et rødt «hjerteskjold» med tre sølv skjold. Fra *Grand armorial équestre de la Toison d'or*.

TIDLIG FREMSTILLING AV GRÅVERK

En av de eldste fremstillinger av gråverk finner vi på gravplaten over Geoffroi Plantagenét, greve av Anjou og hertug av Normandie, som døde i 1151. Gravplaten er i emalje og finnes i katedralen i Le Mans, 185 km sørvest for Paris. Greven har en kappe foret med gråverk. Han bærer sverd og har et blått langskjold med gull-løver. Skjoldet har rett overkant, slik man begynte med på 1100-tallet.

Eksempel på bruk av gråverk i heraldikken har vi i våpenet til Messire Gaultier, eller Gaultier de Crecy, seigneur (herre) de Chastillon sur Marne, de Portien & de Crecy, Duc (hertug) d'Athenes & Comte (greve) de Breynne... Connétable av Frankrike. Våpenet er datert til 1328. Det viser i rødt tre pæler med gråverk, gull skjoldhode med en gående svart løve.

Men gråverk kan også varieres. Man skifter ut sølv eller hvitt med gull eller gult og blått med rødt. Da får vi våpenet til Pierre de Bauffremont, seigneur de Chargy og ridder av Det gyldne skinn. Hans våpen er kvadrert, hvor 1 og 4 er rødt med gull fembladinger (Vergy) og 2 og 3 er «Vairy» av gull og rødt (Bauffremont). Over det hele er et lite rødt skjold (escutcheon) med tre sølv skjold. Hjelmtegnet er en runding med selve skjoldet, pyntet med svarte fjær, mellom to gull bøffelhorn. Her har vi igjen en ridder av Det gyldne skinn. Opprinnelig stammer historien om det gyldne skinn fra gresk mytologi, hvor skinnet på Frixos' (gresk sagnhelt) vær ble hentet av Jason og argonautene i Kolkhis. I 1429 ble denne verdslige ridderorden (spansk Toison de oro, tysk Goldenes Vlies) stiftet av hertug Filip den gode av Burgund. Gjennom arv og giftermål gikk stormesterverdigheten over til huset Habsburg. Etter Karl Vs tronfrasingelse fortsatte den spansk-nederlandske linje av huset å utdele ordenen. Da denne grenen døde ut i 1700, gjorde de østerrikske habsburgere krav på stormesterverdigheten, og fra 1713 ble ordenen utdelt både av de spanske konger av huset Bourbon og de østerrikske keisere, i begge land til republikkens innførelse (Østerrike 1918, Spania 1931). Egentlig kunne bare katolikker bli riddere av Det gyldne skinn. Men for utlendinger ble dette ikke strengt overholdt i Spania. Begge utgaver hadde samme ordensembel som forestilte en gylden sauebukkefell, som ble båret i et rødt bånd eller ved særlige anledninger i et kjede om halsen.

Når får vi et norsk kommunevåpen med gråverk? Det nærmeste vi kommer er Søgne i Vest-Agder fylke, som fører: Delt av blått og sølv ved gråverksnitt (med to spisser oppover). Våpenet ble godkjent i 1985, og er tegnet av Ulf Skaug. Men vi behøver ikke gå så langt for å finne gråverk. I Vitenskapsselskapets Kirkesamling er det to Maria-figurer der jomfru Maria har en kappe foret med gråverk. Den ene skulpturen er fra Mosvik kirke og den andre fra Grong kirke. Jomfru Maria hadde vel aldri råd til å bære kappe foret med gråverk. Men dette skal selvfølgelig symbolisere hennes fornemhet.

Lesetips

Grand armorial équestre de la Toison d'or. Publié par Michel Pastoureau et Michel Popoff. Saint Jorioz. Editions de Gui. 2001, 2 bind. Faksimile-utgave.
Le Feron, Jean. *Les armoires des connestables, grands maistres, chancelliers, amiraux, mareschaux de France & prevosts de Paris, depuis leur premierétablissement iusques au tres-chrestien roy de France et Navarre Louys XIII...* Oeuvre premierement composé... par Jean Le Feron, et depuis reveu[!], corr. et augm. en ceste dernière ed., par Claude Morel. Paris, Charles fils de Claude Morel, 1628. Fl.pag.ill.

Mariastatue fra Mosvik kirke. Maria bærer kappe foret med gråverk. Fra Kirkesamlingen i Vitenskapsmuseet..

Forfatter

Harald Nissen er tidligere førstebibliotekar ved NTNU Universitetsbiblioteket og har i en årrekke arbeidet med heraldikk.

De sancte barbara

Quia
nocte
circu
fussit
luc de
celo ad
beata

barbaram i qua apparuit
ei saluator dicens confide
et constans esto barbaram
copiosu gaudiu sit i celo
super passione tua. **V.**

Ora pro nobis beata bar

Marginale blomster

Blomsterillustrasjoner i middelaldermanuskript

Dekorerte manuskripter fra middelalderen er som en vandring i blomsterenger. De vekker behag og stimulerer til observasjon og nysgjerrighet. De øker den estetiske nytelsen av verket og gir en økt innsikt i manuskriptets kulturelle uttrykk. Som all botanikk kan man studere plantene i manuskriptet og deres klassifikasjon og betydning. Her skal vi se nærmere på et par av disse fra Gunnerusbibliotekets boksamling.

Av EVELYN IRENE THOR

Planter opptrer i kunsten hovedsakelig av to grunner: de er dekorative eller de betyr noe. For å kunne oppfatte budskapet i en kunstnerisk avbildning av planter er det nødvendig å gjenkjenne planten og dens naturlige egenskaper. Dekorering av manuskripter nådde sin topp på 1400-tallet. Opprinnelsen er imidlertid mye eldre. I løpet av middelalderen ble det vanlig å dekorere den første bokstaven i et kapittel, gjerne med vinranker. Over tid spredde bruken seg gradvis slik at vinrankene etter hvert omsluttet hele teksten. Senere ble de pyntet med farger og bladgull.

RELIGIØS BETYDNING

Vinranken rammet inn en åndelig tekst på en estetisk måte og hadde i tillegg en symbolsk mening. Den representerte nattverden, vinen eller Jesu blod. Vinranken ga også navn til en type ornamentikkdesign, vignette, som brukes i dag. Eføy, som man trodde hadde beskyttende egenskaper, var en annen populær bladdekorasjon. I løpet av 1400-tallet ble akantus den dominerende bladdekorasjonen i manuskriptborder. Noen plantesymboler oppsto fra bibelske kilder. Flere ble arvet fra den klassiske verdens legender, slik som vinranker og eføy.

Illustrasjoner fra nedertysk bønnebok fra 1400-tallet. Motivet er Den Hellige Barbara fra Nikomedia. Motivene er omkranset av blomsterdekorasjoner. Blomstene er beskrevet i teksten fra øverste venstre hjørne og med klokken.

BOTANISK REALISME

I det 14. århundres Italia, var plantene som ble avbildet i manuskripter mer enn et rent dekorativt element, og den praktiske urtemedisinske bruken førte til mer realisme i avbildningen. Den nye trenden inspirerte illustratørene, særlig de som illustrerte urtebøker, til å gjengi plantene mer livaktig. Bevegelsen startet ved den medisinske skolen i Salerno i Italia og spredde seg utover. I starten prøvde illustratørene å lage en syntese mellom de tradisjonelle mønstrene og de levende plantene, men fortsatt så de ut som presset herbariemateriale. Det tok enda et hundreår før plantene ble gjengitt tredimensjonalt og lignet mer på planter slik de kunne sees i virkeligheten. Planter som ble avbildet, hadde flere betydninger gjennom tidene. Et kristent innhold erstattet ofte en tidligere, assosiasjon eller bruk.

NEDERTYSK BØNNEBOK

Den hellige Barbara fra Nikomedia er motiv i en illustrasjon fra nedertysk bønnebok, trolig fra 1400-tallet. Hun var en populær skytshelgen for flere håndverksgrupper – og også for ild og tordenvær. Boksiden er forseggjort med gulldekor, mange farger, og et stort mangfold av planter. Akantusranker farget i blått og gull svinger seg rundt teksten. Innerst mot miniatyren av Barbara sees en mindre bord av vinranker som også er gulldekorert.

Plantene sett fra øverste venstre hjørne og med klokken: En lys rød blomst med fire kronblad, som kan være en plante fra

Illustrasjoner fra nedertysk bønnebok fra 1400-tallet. Motivet er Den Hellige Agnes av Roma. Motivene er omkranset av blomsterdekorasjoner. Blomstene er beskrevet i teksten fra øverste venstre hjørne og med klokken.

slekten levkøy (*Matthiola*) eller også gyllenlakk (*Erysimum cheiri*), en flerårig halvbusk som kommer fra middelhavsområdet. Slike firebladete blomster er generelt brukt som symbol på korset. Øverst i høyre hjørne sees en lys rød blomst med fem kronblad og en nebb lignende utvekst. Dette kan være en plante fra slekten *Geranium*, storkenebb eller også slyngsøtvier (*Solanum dulcamara*). Den blå, noe utydelige blomsten ved siden med litt spisse kronblad kan være agurkurt (*Borago officinalis*). På boksiden sees også to illustrasjoner av griff, et fabeldyr framstilt som en kryssning mellom en løve og en ørn.

Forestillingene om griffen er mer enn fem tusen år gamle, og vesenet har i flere kulturer vært brukt som symbol på årvåkenhet og aktpågivenhet. Under griffen sees en blå

slyngende plante med fem kronblad, dette er mest sannsynlig gravmyrt (*Vinca minor*). Gravmyrt ble med sine lange, sterke utløpere brukt som et bilde på bindingen av ånden til gud. Den lyse vifteformede blomsten ved siden av er trolig en tusenfryd (*Bellis perennis*). Den ble gjerne tegnet i silhuett, sett fra siden som en vifte. Planter fra kurvblomstfamilien ble generelt assosiert med jomfru Maria. De vakre markjordbærene nederst til høyre symboliserer jordisk sødme, men er også brukt som et bilde på kristen renhet eller som symbol på dråper av Jesu Kristi blod. En blå blomst med fire kronblad, dette kan være en veronika-art, som var mye brukt i illustrasjoner. Nederst i venstre hjørne er det avbildet en rød nellik. Nelliker symboliserer naglene som Jesus ble korsfestet med, og disse understreker Barbaras helgenstatus. I likhet med Jesus ble hun også henrettet.

Den hellige Agnes av Roma er en annen illustrasjon i samme bønnebok. Den hellige Agnes var skytshelgen for unge jenter og jomfruer, for forlovede par og for kyskhets. Hun nektet å inngå ekteskap og viet i stedet sin jomfruelighet til Gud. Da det brøt ut kristenforfølgelser, forlot hun sitt hjem og overlot seg frivillig til martyriet. Hun motsto alle trusler og ble henrettet ved å få halsen gjennomboret. Åtte dager senere åpenbarte hun seg for de troende, omgitt av hvitkledd jomfruer og med et hvitt lam ved sin side. Innerst mot miniatyren av St. Agnes og lammet er en mindre bord av gulldekorerte vinranker.

Plantene sett fra øverste venstre hjørne og med klokken: Blå og gullfargede akantus-ranker. Øverst i høyre hjørne sees en blomst som trolig illustrerer en tistelart, ofte brukt i illustrasjoner som symbol på prøvelser. Her sees en blå blomst med fem spisse kronblad, dette kan være agurkurt (*Borago officinalis*). Til høyre på boksiden sees en naken figur med mørke vinger, kanskje en engel. Figuren holder en stav og en blomst som mulig kan illustrere en lilje. Engelen Gabriel blir i kunsten

fremstilt med liljestav, budbærerens symbol som Guds sendebud. Liljen ble senere et symbol på jomfru Marias renhet. Den lyse vifteformede planten ved siden av er trolig en tusenfryd (*Bellis perennis*). En slyngende plante med fem røde kronblad kan være en nonsblom (*Anagallis arvensis*). Dette var en høyt verdsettet medisinske plante, ansett for å kunne frembringe munterhet, og bruken har vært omtalt siden oldtiden. Nederst til høyre på boksiden står en stemorsblomst (*Viola tricolor*) den ble brukt som et symbol på kjærligheten, men symboliserte også treenigheten i kristendommen. Den er også en medisinske plante brukt som middel mot eksem og andre hudplager. Nederst på siden er det avbildet en kentaur, et magisk vesen fra gresk mytologi som er halvt menneske og halvt hest. Den blå blomsten med fire kronblad kan være en veronika-art. Blomsten med fire lys-røde kronblad nederst til venstre kan være gyllenlakk (*Erysimum cheiri*).

NOTEARK MED BLOMSTERDEKOR

Dette er førstesiden i et antiphonarium, sannsynligvis et fransikaner-antiphonarium fra Nord-Italia, fra midten av 1500-tallet. Et antiphonarium er en sangbok for kirkeåret og begynner derfor med desember måned og ble sunget mellom tekstlesingene.

Plantene sett fra øverste venstre hjørne og med klokken. Rundt miniatyren og teksten slynger akan-tusranker seg. En munk er avbildet i venstre øvre hjørne, rundt bildet slynger en plante seg med hjerteformede blader, torner og røde bær. Denne planten minner om sarsaparilla (*Smilax spp*) som forekommer i middelhavsområdene, en populær og mye brukt betennelseshemmende urt frem til slutten av 1800-tallet. De mange blomstene på boksiden er strødd utover i et fint dryss. Her sees blomster som har et lite nebb i mange ulike farger, kanskje er det storkenebb, agurkurt eller slyngsøtvier. Et enkelt markjordbær sees oppe til høyre. Over apen sees en blå blomst som minner om en akeleie (*Aquilegia vulgaris*). Den ble brukt som et religiøst symbol for Jesus Kristus eller Den hellige ånd. Videre sees en rød og en blå nelliklignende blomst. Under apen sees en fem-bladet lillarød blomst som kan være en storkenebb (*Geranium*).

Et brunt ordensbånd med sløyfe på høyre side symboliserer Fransiskannermunkene. Det mørkere båndet nedenfor har påskriften Ave Maria. Nederst til venstre står et beger, hvor det strømmer mange blomster ut fra: et symbol på opprinnelsen til livet, skaperverket, mangfoldet og Edens hage. I rammen ved siden av sees en plante som minner om valurt (*Symphytum officinalis*). Den er siden oldtiden ansett som et av de beste midlene for å få sår og beinbrudd til å gro. Det runde bildet nederst midt på siden viser jomfru Maria som himmeldronningen med engler. Videre i margen til venstre og høyre sees en slyngende plante med blå blomster med noe som ligner røde små frukter. Dette kan kanskje være slyngsøtvier (*Solanum dulcamara*). Medisinsk bruk av denne urten er kjent så tidlig som på 1200-tallet. Planten var også ansett som et viktig middel mot demoner. Det vitenskapelige artsnavnet til slyngsøtvier, *dulcamara*, som kommer av *dulcis amara* «søt bitter». Den ble brukt som et symbol på lojalitet. Planten er bitter, men blir senere søt, noe som skyldes spalting av bitterstoffet ved tygging og tilblending av spytt. Innimellom slyngsøtvieren sees enkle blå blomster med spisse kronblad, som minner om akeleie. Slyngsøtvier og akeleie ble ofte avbildet sammen.

Illustrasjon fra førstesiden i et antiphonarium sannsynligvis et fransikaner-antiphonarium fra Nord-Italia fra midten av 1500-tallet. Blomstene er beskrevet i teksten fra øverste venstre hjørne og med klokken.

Lesetips

- Blamey, Marjorie & Christopher Grey-Wilson, 2004. *Wild Flowers of the Mediterranean*, A. & C. Black.
 Fisher, Celia, 2011. *Flowers of the Renaissance* J. Paul Getty Museum, Los Angeles.
 Juneby, H.B., 1977. *Medisinsk örthandbok*, AB Reformforlaget.
 Kandeler, Riklef, 2003. *Symbolik der Pflanzen und Farben*, Verlag der Zoologisch-Botanischen Gesellschaft in Österreich.
 Lid, Johannes, 2005. *Norsk flora*, Oslo Samlaget.
 Nettstedet til Den katolske kirke i Norge: katolsk.no.
 Nettstedet *Urtekildens planteleksikon* ved Rolf Hjeltnes.
 Weiss, R.F. 1980. *Lehrbuch der Phytotherapie*, Hippokrates Verlag.

Forfatter

Evelyn Irene Thor er cand.scient. i botanikk og universitetsbibliotekar ved NTNU Universitetsbiblioteket, Dorabiblioteket.

På Lindåsen i Møre og Romsdal er det funnet en merkelig steinball. Kan det være en amulett fra vikingtid eller er den et vitnesbyrd om en skinnbåtferd over Nordsjøen i yngre steinalder?

Den mystiske

Av KJELL ANDRÉ BREVIK

Førjuls vinteren 1945. Under et besøk hos bonden Knut Lindåsen på gården Lindås på østsiden av Ertvågsøya på Nordmøre, hadde lærer Johs. Dahl blitt forevist et merkelig, kuleformet steinredskap som han veldig gjerne skulle sett innlevert til sin venn Theodor Petersen ved Vitenskapsselskapets Oldsaksamling i Trondheim. Knut anså derimot gjenstanden for å være et slektsklenodium og stilte seg i begynnelsen derfor nokså motvillig til Dahls forslag om å overlate den til landsdelsmuseet. Til slutt gav han likevel etter.

EN UKUELIG TILLITSMANN

Historien om funnet på Lindåsen har mange interessante sider ved seg, men det hele begynte med møtet mellom to menn; den reflekterte bonden Knut Lindås (1881–1968) og den entusiastiske læreren Johannes Dahl (1904–1991). Bergensen Dahl arbeidet i perioden 1939 til 1945 i Bindalen på Sør-Helgeland og var virksom der som Oldsaksamlingens tillitsmann. Han var levende opptatt av forhistorien og spilte blant annet en sentral rolle i undersøkelsen av Haugvik-båten – Norges eldste båt. Etter de siste brevvekslingene med Th. Petersen angående båtfunnet fikk Johs. Dahls liv en dramatisk vending. Han motsatte seg NS-regimets obligatoriske innmelding i lærersambandet og ble i 1943 arrestert og sendt til Falstad fangeleir i Skogn. I frigjøringsåret ble han tilbudt stillingen som lærer i Ertvåg skolekrets i Aure og fikk dermed nye jaktmarker å boltre seg på. Tre år etter sin befatning med det sensasjonelle skulle Haugvik-funnet, skulle Dahl få æren av å innrapportere en gjenstand som på sitt unike vis beretter om vidtrekkende reiser på åpent hav i Nordvest-Europas forhistorie.

STEINBALLEN AVDEKKES

En gang i krigsårene hadde folket på Lindåsen bestemt seg for å rydde vekk ei lang røys som var kastet opp på en 10–15

Den merkelige steien som ble funnet på gården Lindåsen på Ertvågsøya, Nordmøre. Foto Kjell André Brevik

steinballen

meter lang, lav og torvkledd bergrygg (ca. 1 meter høy) som var orientert nord-sør, anslagsvis 15–20 moh. På begge langsidene av denne ryggen lå det skrinnt dyrkamark. Røysa var 3 meter bred og inneholdt stein i varierende størrelser, enkelte så store at de måtte sprenges for å lette ryddearbeidet. I et brev til konservator Petersen 16. mars 1946, skriver Knut Lindås at røysa sikkert var over 1 meter høy, og at steingjenstanden først ble påtruffet i botn av denne. Og i korrespondansens siste brev fra sommeren 1948, vektlegger Dahl at redskapet i funnøyeblikket ikke lå på selve berget. I det samme brevet nevner han at han sågar har fått se et foto fra funnstedet som viser det blottlagte fjellet kort tid etter at røysa var fjernet. Det iøynefallende artefaktet gjorde et sterkt inntrykk på bonden, og i sitt brev forklarer Knut hvorfor gjenstanden er så viktig for ham: «Min slekt har bodd her på gården i flere hundre år, og jeg har således tatt vare på denne steinen med en viss pietetsfølelse – et minne fra våre eldste forfedre.»

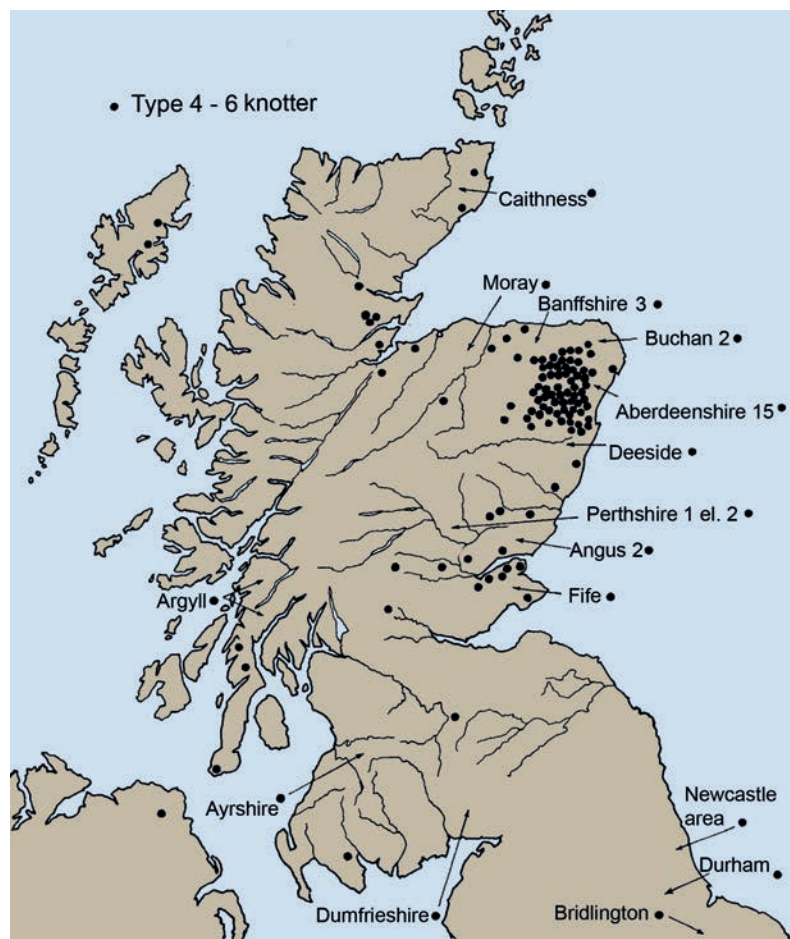
I innberetningen fra 1945 gav Dahl en god karakteristikk av steinballen, ledsaget av ei skisse. Tverrsnittet anslås til 7,1 cm. og symmetrisk fordelt rundt hele «kula» finnes seks fremspringende skiver eller knotter som skilles fra hverandre ved ca. 2 cm brede prikkhogde furer. Knottenes overflater er glatte og viser at emnet har vært slipt før furene ble formet. Steinsorten er tett og tung, og antagelig av eruptiv bergart. «Den minner om et køllehode», legger han til i sin rapport.

«KAN IKKE ERINDRE ET LIGNENDE STYKKE»

Th. Petersen var godt skolert og svært bevandret i arkeologiens verden. Likevel skulle gjenstanden som ankom Kalvskinnet fra Aursundet i pakkepost vinteren 1946 vise seg å være en uvanlig stor utfordring som må ha virket stimulerende på hans konservatorhjerne. Kort tid etter innleveringen tar Petersen den underlige oldsaken med seg til Universitetets Oldsaksamling i Oslo for å

Lindåsen ligger på en utstikkende åsrygg på Ertvagøya på Nordmøre. Foto Kjell André Brevik

Kartet viser utbredelsen av «steinballer» på De britiske øyer. Kom Lindås-steinen herfra? Kart etter D.S. Marshall 1976–77

forhøre seg hos sine kolleger der. Forelå det tilsvarende funn fra andre museumsdistrikter? Vel hjemme igjen skriver han et brev til Lindås om at han ikke har kommet videre i sin undersøkelse, men at granskningen fortsetter og at han nå finner det nødvendig å innlemme gjenstanden i samlingen. Hva funksjonen angikk, var Petersen mest tilbøyelig til å tolke redskapet som en form for slag- eller knusestein fra steinalderen.

«CARVED STONE BALLS»

To brev fra juli 1948 viser at første del av mysteriet er i ferd med å oppklares. Både Dahl og Lindås må ha blitt underrettet om Petersens fremskritt i saken i løpet av sommeren, da begge sender sine egne forslag til forklaringer på hvorledes et forhistorisk «skotsk stykke» kan ha havnet i ei steinrøys ved Aursundet. Begge antar at gjenstanden har havnet på gården som følge av den ustrakte tømmerhandelen på 1600-tallet (Lindås hadde både skog og sag). Etter tilvekststeksten å dømme fant Petersen denne modellen rimelig. Knut Lindås formulerer det som har blitt stående som steinballens varemerke: «Som De forstår er det umulig å gi en fylldig og pålitelig opplysning om hvordan denne steinen er kommet hit til Lindås. Det kan ikke bli annet enn gjetninger og antakelser.» I Oldsaksamlingens tilvekst 1946–47 oppsummerer Th. Petersen: «Tildannede steiner av denne form kjennes ikke i norske funn, men etter velviligst opplysning fra National Museum of Antiquities of Scotland forekommer de derimot ganske alminnelig i det østlige Skotland, dog hittil ikke i forbindelse med daterende saker; et enkelt stykke er også funnet i Nord-Irland.»

I årene 1928–30 ledet V. Gordon Childe utgravningen av den velkjente bosetningen Skara Brae på Orknøyene. I celle I, hytte 4, ble

det avdekket en ball av vulkansk stein som er formet på nøyaktig samme vis som steinballen fra Lindås! Eksemplaret fra Skara Brae har bare en grovere overflate. I sin tid mente Childe at denne landsbyen tilhørte et arkaisk, steinbrukende samfunn i jernalderen. Radiologisk datering har derimot bekreftet at Skara Brae var bebodd mellom 3200–2500 f.Kr., med andre ord en lengre periode i yngre steinalder. På Orknøyene finner vi den nordligste utposten i utbredelsen av de såkalte *carved stone balls* som vi kan kalle tilhogde steinballer. I alt tretten steinballer er funnet der. Men Skara Brae er fortsatt det eneste stedet hvor denne karakteristiske gjenstandstypen er blitt dokumentert i en klart daterbar kontekst. Arkeologen Dorothy N. Marshall skrev på 1970-tallet en avhandling om de gåtefulle steinballene. Hun systematiserte gjenstandene, som for det meste er løsfunn fremkommet gjennom jordbruksaktiviteter. Per i dag har antall kjente eksemplarer rundet 400, og steinballene fra Lindås og Skara Brae tilhører den mest tallrike og standardiserte varianten. I 1977 var det kjent 173 eksemplarer av denne. Vår steinball går under betegnelsen type 4b, og av disse forelå det 55 stykker under Marshalls gjennomgang. Enkelte steinballer er rikt dekorerte med blant annet utskårne spiralmotiv og konsentriske sirkler. Towie-ballen fra Aberdeenshire regnes som den ypperste i steinballenes verden. I dette distriktet er for øvrig hovedvekten av steinballene funnet. Én steinball er altså funnet i Nord-Irland og flere stammer fra Hebridene.

PRESTISJEGJENSTANDER

De tilhogde eller dekorerte steinballene har siden 1800-tallet vært gjenstand for debatt. Til tross for mange til dels kreative tolkninger, vet vi fortsatt ikke hva de ble anvendt til eller hvilken mening fortidens mennesker tilla dem. Det er i dag en utbredt oppfatning at steinballene var et særskotsk fenomen som kan knyttes til en jordbrukskultur i sen yngre steinalder og eldre bronsealder. I sin avhandling går Marshall igjennom de arkeologiske kontekstene som er beskrevet i litteraturen og finner flere eksempler på at steinballer har dukket opp i eller ved gravminner fra stein- og bronsealder, blant annet sammen med en villsvintann og et slipt køllehode. Hun finner også et sammenfall mellom utbredelsen av steinballer og slepne køllehoder, samt seremonielle steinseptre med skafthull. Dessuten er så godt som alle kjente steinballer hele, og det er lite som tyder på at de har vært vanlige bruksgjenstander. Det meste peker i retning av at steinballene først og fremst var prestisjegjenstander med symbolsk verdi.

GRAVRØYS ELLER RYDNINGSRØYS?

Th. Petersen fattet umiddelbart interesse for de forhold Dahl beskrev i sin innberetning like før jul i 1945. I et brev til Knut Lindås, datert 8. januar 1946, benytter Petersen anledningen til å gjøre finneren kjent med den gjeldende lov: «Likesom oldfundene er offentlig eiendom, så er også de faste oldtidsminner som gravhauger og gravrøysen fredet. Loven er dessverre litet kjent, men da den langrøysen som hr. Dahl nevner, åpenbart har vært en gravrøys, burde den ikke uten videre vært planert bort.» Etter å ha bemerket den uheldige mangelen på en faglig undersøkelse av den bortryddede røysa, viser han videre til to gravrøysen som ifølge en notis fra 1928 skulle befinne seg på Skjerrihaugen på neset øst for gården. Ble redskapet funnet i en av disse? Informert om innleveringsplikten for oldsaker, sender Knut funnet til Trondheim med et følgebrev der han bedyrer at røysene på Skjerrihaugen fremdeles ligger urørte.

Petersen var i utgangspunktet altså ganske sikker i sin sak. Basert på Johs. Dahls beskrivelse av funnomstendighetene, antok han at det dreide seg om et uomtvistelig gravfunn. Omtalen i tilveksten kan tas til inntekt for at Petersens skiftet standpunkt underveis – trolig som følge av bondens egen kvalifiserte vurdering. Denne tilsa at det måtte dreie seg om ei rydningsrøys fordi den lå på en lav bergrygg ute i den skrinne åkeren og bestod av steiner i alle mulige størrelser, ikke minst noen så store at det må ha krevd flere voksne karer for å flytte dem dit. I tilvektskatalogen konkluderes det derfor med at steindungen antas å ha vært en rydningsrøys.

VIKINGAMULETTER

Th. Petersens etterfølger, Sverre Marstrander (1910–1986), overtok stillingen som bestyrer i 1948, og også han lot seg fascinere av funnet fra Lindåsen. Interessen førte i 1979 til publiseringen av en artikkel som presenterte en ny tolkning av funnet og dets kulturhistoriske rolle. For Marstrander var ikke funnomstendighetene en avgjørende faktor, men gjenstanden i seg selv og hva den kunne innebære. Den skotske arkeologen Robert B.K. Stevenson hadde bare få år etter at funnet var kjent antydnet at steinballen kunne være et kuriosum bragt med fra Skottland i vikingtiden. Men, spurte Marstrander: Hvorfor i all verden skulle en viking velge å bringe med seg en verdiløs steingjenstand når han omsider vendte hjem til Norge fra De britiske øyer? I 1980 la Oddmunn Farbrege frem en tanke maken til Stevensons i teksten *Liten stein – stort spørsmål*: «Kan det ha vore ein viking som tok med seg eit utanlandsk souvenir i grava?».

I en artikkel fra 2009 diskuterer Eva S. Thäte og Olle H. Hemdorff et fenomen som etter hvert har fanget arkeologenes oppmerksomhet: forekomsten av steinaldergjenstander i jernaldergraver. Så sent som i 2005 ble det ved undersøkelsen av en grav som trolig kan dateres til yngre jernalder påtruffet ei grønnsteinsøks som da ble lagt i graven må ha vært 5000 år gammel. Basert på denne helt ferske observasjonen og en rekke andre tilsvarende funnomstendigheter i Skandinavia, mener de to forskerne at vi er i berøring med en utbredt forestilling i jernalderen som i mange tilfeller kan settes i forbindelse med en allmenn Tors-kult og de såkalte toresteiner, som var kraftfulle beskyttere mot overhengende trusler som lynnedslag og ufruktbarhet – oppfatninger som fortsatte å prege folketrua i Norden frem til nyere tid. Gjenstandene fra steinalder som opptrer i jernaldergravene, er gjerne store flintavslag, for eksempel flekker og steinøkser som svarer til folketroens tordenkiler.

Sett på en slik bakgrunn kan Marstrandens nærmest kategoriske motforestilling med hensyn til funnomstendighetene og «vikingamulett-hypotesen» virke forhastet. Det er ikke til å stikke under stol at vi vet for lite om røysa til å kunne fastslå at det er tale om et gravminne. Dessuten passer steinballen heller ikke inn i mønsteret: den gir for eksempel ingen umiddelbare assosiasjoner til en tordenkile, og vi kan ikke fremvise en direkte parallell. Men vi kan likevel ikke utelukke at Stevenson og Farbrege var på rett spor.

MARSTRANDERS TEORI

Vikingsouveniren måtte vike for Sverre Marstrandens eget originale forslag til hendelsesforløpet – det som tilsynelatende ikke fremstod som en nærliggende forklaringsmodell for Petersen og hans skotske fagfeller: Steinballen hadde havnet på Lindåsen allerede sent i yngre steinalder eller eldre bronsealder via skipbrudne fangst- eller handelsmenn fra Skottland eller Orknøyene! Dette kan først virke ganske fantastisk, men ser vi nærmere på noen av

Marstrandens argumenter er det aldeles ikke utenkelig at noe slikt kunne ha skjedd: Steinballene har gjennomgående en sterk kyst- og vassdragstilknytning.

Forekomsten på øyer i krevende farvann tyder på en avansert båtteknologi som gjorde det mulig å ferdes på åpent hav. Slike skinnbåter mente Marstrander hadde vært i stadig utvikling siden eldre steinalder i Nord-Europa, og den irske båttypen curragh fra historisk tid viser at slike fartøyer var særdeles sjødyktige. Han fant det derfor høyst sannsynlig at en skotsk skinnbåt hadde kommet ut av kurs og langt om lenge fått landkjenning på nordmørskysten. Dette utbroderes ikke videre, men det er vanskelig å utelukke flere spennende scenarioer. Lindåsen ligger i et kystområde med et rikt funntilfang fra yngre steinalder og eldre bronsealder. Mange av de tilfeldige gjenstandsfunnene fra fjordene på Nordmøre viser at sjøverts kommunikasjon var en vesentlig del av datidens kultur. Helleristninger på Vestlandet og i Trøndelag fremstiller blant annet skinnbåter fra denne tidsalderen. Vi kan nærsagt forestille oss et møte mellom to «steinaldersivilisasjoner». Fra Lindåsen kjenner vi noen få flintavslag som viser at folk har hatt tilhold der en gang i steinbrukende tid, men ingen boplasser eller andre funn beviser at det holdt til mennesker der den gang skinnbåten nådde vår kyst. Kanskje steinballen endte i Aursundet først etter å ha vært i omløp i lang tid? Og kan røysa opprinnelig ha vært en gammel grav?

TIDEN GÅR, GÅTEN BESTÅR

Lindåsen-funnet må ha vært en verdig utfordring for Petersen, som forsøkte å komme til bunns i saken rett før han pensjonerte seg. Ikke alle gjenstandsfunn i 1940-årene førte til så stort forbruk av blekk. Jeg har her presentert noen sentrale forklaringsalternativer, men det får være opp til hver enkelt leser å vurdere hvilken modell som høver best. Steinballen fra Lindåsen er fortsatt enestående i Norden og en arkeologisk nøtt av de sjeldne. Johs. Dahls og Knut Lindås' innsats for å redde førstehåndssopplysningene er uvurderlig, men det faktum at mye av funnsammenhengen gikk tapt da røysa ble fjernet forkludrer «bevisets stilling» ytterligere. Uansett i hvilket lys vi velger å se steinballen, utgjør den et tankevekkende, fantasieggende og lite påaktet funn.

Lesetips

Childe, V.G. 1931. *Skara Brae: A Pictish Village in Orkney*. Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. London.
Marshall, D.N. 1976–7. Carved stone balls. *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland*, Vol. 108.
Marstrander, S. 1979. *Crossing the North Sea by Hide Boat from Scotland to Western Norway before the Iron Age*. Universitetets Oldsaksamling 150 år: Jubileumsårbok 1979. Oslo: Universitetets Oldsaksamling.
Thäte, E.S. & Hemdorff, O.H. (2009). Økser, amuletter og overtro: En steinalderøks i jernaldergrav på Avaldsnes, Karmøy. I: Nitter, M. & Pedersen, E.S. (Red.), *AmS-Varia 49: Tverrfaglige perspektiver*. Universitetet i Stavanger, Arkeologisk museum.
Østmo, E. 2005. Over Skagerak i steinalderen: Noen refleksjoner om oppfinnelsen av havgående fartøyer i Norden. *Viking Bd. LXVIII*.

Forfatter

Kjell André Brevik har mastergrad i arkeologi og er for tiden ansatt ved Bergkunstmuseet – Det magiske berget (avd. av Stiklestad Nasjonale Kultursenter)

KORT OM FORTID

Krystallklar navigering

Selv om Colombos var på ville veier da han «oppdaget» Amerika, insisterte han på å kalle de menneskene han møtte for indere.

Den sjøfarende viking var ikke alltid var et foregangseksempel når det gjaldt å vise respekt og ydmykhet for de mennesker han møtte på sin vei, men kunne ha hatt et og annet å lære bort når det gjaldt navigering.

Colombos baserte seg i stor grad på bruk

av dead reckoning (å føre bestikk med utgangspunkt i tidligere bestemt posisjon, og beregnet hastighet, kurs og tidsbruk), ofte supplert med bruk av magnetisk kompass. Mangelfull kunnskap om, og svakheter ved navigeringsmetodene, kombinert med feilaktige slutninger omkring geografiske avstander, landmassers beliggenhet og størrelser, gjorde at han bommet nokså grundig på målet.

Det kan se ut som om vikingene hadde et bedre kort i ermet. I islandsk saga fortelles det at de med stor presisjon brukte såkalte «solstein» som navigasjonsverktøy. Inntil nylig, har man imidlertid ikke hatt arkeologisk belegg for eksistens og bruk av slike steiner. Dette kan skyldes flere forhold, blant annet at man ofte brente den døde, noe som ville ha ført til at den skjøre steinen ble ødelagt.

I et skipsvrak fra det 16. århundre, funnet i den engelske kanal, har man sammen med annet navigasjonsutstyr imidlertid identifisert et eksempel på det som med stor sannsynlighet er solstein brukt til navigering. Den islandske dobbeltspat-steinen (en form for kalsitt) med form og størrelse som et gammeldags stykke såpe, er grunnet elementenes flere århundrers påvirkning ikke lenger gjennomskinnelig. Eksperimenter med

påvirkning gjennom flere århundrer ikke lenger gjennomskiktig. Eksperimenter med «uforurenset» stein, viser imidlertid at den bryter lyset på en slik måte at den ved riktig «lesning» viser solens posisjon med i høyden en grads avvik. Både når solen gjemmer seg bak skydekke eller tåke, og i opptil førti minutter etter den har forsvunnet under horisonten.

Sagaens hentydninger, solsteinen fra vraket i den engelske kanal, samt nylig funn av fragmentert islandsk spat i en vikingtids bosetning på Island, peker alle i samme retning: Utnyttelse av solsteinens spesielle lypolariserende egenskaper kan, sammen med stor forståelse for og kunnskap om naturkrefter og -elementer, meget vel forklare vikingenes eksepsjonelle ferdigheter på sjøen. Dette gjorde dem i stand til å forsere store, åpne havstrekninger og dermed finne sjøveien ikke bare til Island og Grønland, men hele veien til Amerika. Tusenvis av år etter urinnvånerne, men et halvt årtusen før Colombos kom til samme kontinentet.

Null hull

Vi skal ikke her argumentere for at steinaldermat, slik som den promoveres på flere hold, er løsningen på alle dagens medisinske utfordringer. Det er imidlertid ingen tvil om at å se på våre spisevaner i lys av historien og forhistorien kan være både nyttig og helsebringende.

Forskere har undersøkt plakk på

opptil 7500 år gamle fossile mennesketenner og frem til vår tids fluoriserte

tanngarder, og funnet at endringer i spisevaner opp gjennom tidene har hatt stor, og ikke nødvendigvis positiv innflytelse på vår tannhelse. Faktum er at steinaldermenneskets munnhule var et atskillig sunnere habitat for tenner enn det moderne menneskets.

Brød og ris som kom på bordet i forbindelse med oppkomsten av jordbruket, førte blant annet til et mye større inntak av karbohydrater. Sammen med den industrielle revolusjons raffinerte sukker og mel, i tillegg til andre prosesserte matvarer, ble det imidlertid bokstavelig talt for mye av det gode.

Disse og andre skift i kosthold har drastisk endret og forarmet ikke bare munnens, men hele kroppens bakterieflora. Nyere forskning viser at dette kan forklare en rekke moderne sykdommer; fra hjertelidelser og diabetes, til fedme og autisme. Det manglende bakteriemangfold hemmer dessuten utviklingen av barns immunsystem.

Resultatene er så interessante og viktige, at forskerne nå vil gå helt tilbake til vår slektning neandertaleren, og kikke nærmere på deres tannhelse.

Flisespikkeri i eldre steinalder

Lafting av tre er en gammel teknikk, godt kjent innenfor tradisjonell norsk byggeskikk. Men at teknikken også ble brukt i steinalderen, kom nok som en overraskelse på de fleste.

I det østlige Tyskland har man funnet verdens eldste bevarte trekonstruksjoner, laget da man ved overgangen til sedentær bosetning fikk behov for å oppsamle og oppbevare vann. De fint utførte forskalingene som innvendig kledde de opptil 7 meter dype brønnsjaktene, er ved hjelp av dendrokronologi datert til å være mer enn 7000 år gamle.

Antagelser om at avansert trearbeid av denne typen forutsatte bruk av metallverktøy, viser seg altså ikke å stemme.

Takket være gode bevaringsforhold og moderne laser-skanning-teknikker kan man se selv de minste bearbeidingsspor i treverket, og disse viser bruk av forskjellige typer verktøy for ulike arbeidsoppgaver.

Man har på bakgrunn av funn av

forskjellige typer økseblad lenge hatt mistanke om en redskaps-spesialisering vi her har fått bevis for. En bredbladet øks, å la det vi i dag kaller en tømmermannsøks, eller bile, har for eksempel blitt brukt til det som tilsvarer høvling av overflaten. For kutting og kløying har man derimot benyttet et lengere og smalere økseblad.

En annen teori man fikk bekreftet her er at i motsetning til moderne økser, hvor bladet er festet parallelt med skaftet, var steinøkse fra denne tiden skaftet på tvers.

Man vet fra før at medlemmene av Sentral-Europas første bønder (den såkalte lineærbandkeramikk-kulturen) var dyktige pottetmakere og steinøkse-smeder. Økser de som de første tømrere altså brukte til avansert snekkerarbeid.

Kvinnelig smed?

Var de fine smedredskapene laget av stein som for 4000 år siden ble lagt ned i graven til en kvinne nord for dagens Wien i Østerrike, hennes fars, brors, manns? Eller var de simpelt- hen hennes egne?

En grav av denne typen er used- vanlig, at det dreier seg om en kvinne er enestående. Det vites lite om hvilken samfunnsmessig rolle kvinnen hadde i tidlige bronse- alder-samfunn. Særtrekk ved kraniet, viser med sikkerhet at den gravlagte er en kvinne. Og at hun kunne smi, er hverken umulig eller usannsynlig.

De fleste av oss har forestillinger

om en fortidig smed som svart- musket, volumi nøs kar, stående i bekmørket å hamre ut våpen og redskaper mens svetten sprutet og gnistene spratt. Det er lett å glemme at det også fantes smeder som laget smykker og gjenstander med vakre ornamenter, arbeider som hverken krevde skjegg eller stor muskelstyr- ke. De redskapene som fulgte denne kvinne

inn i etterlivet var nettopp små og spinkle, egnet til finere metallarbeid- der.

Unetice-kulturen, som denne kvinnen var en del av, er kjent for å produsere smykker og våpen skulle vise eierens sosiale posisjon. Dette var statussymboler båret av kvinner som menn, og kanskje altså også fremstilt av begge kjønn.

Gnister fra en bronsealder-smie har kastet nytt lys over tidligere tiders samfunn. Et samfunn hvor kvinner og menn kanskje var mer likestilte enn vi tidligere har antatt.

Orknøyenes første jordbrukere?

I motsetning til The Mainland og Rousay, begge spekket med lenge kjente, old-tidige godsaker, har Wyre ligget i en arkeologisk bakevje. Utgravninger på den 3,5 km² lille landflekken som ligger i hjertet av det orknøyske arkipel, har avdekket et forhistorisk materiale som oversteget alle forventninger. Overfladiske undersøkelser ga hurtig resultater i form av funn som daterte seg helt til-

til bronsealderen. På et nylig opp-pløyd jorde fant man over hundrevis av gjenstan- der, øyensynlig fra steinalder, og geofysis- ke undersøkelser avslørte hus-strukturer, trolig fra samme tid. Den første bygningen man undersøkte var fragmentarisk etter steinuttak i senere tid. Huset hadde en gjennomført og vakker steinkonstruksjon, og viste seg å ha inneholdt det største neolittiske kornlager noensinne funnet på skotsk jord.

Deler av huset bærer preg av en kraftig brann. Deponering og overdekking av brent korn og veloverveid nedlegging av blant annet økser og deler av kvernsteiner,

samt videre bruk av bygningen kan indike- re at brannen var påsatt av rituelle årsaker.

Fra det 4. årtusen f.Kr., flere århundre før det kjente Skara Brae-komplekset på hovedlandet, var dette sete for noen av de aller første jordbrukere på Orknøyene.

Fordi alle hus og strukturer man har funnet på øyene fra denne tiden er laget av stein, har man konkludert med at menneskene den gang dyrket sin grøde i et trefattig landskap. Spor etter to trehus på Ha' Breck-bosetningen endrer også på denne forestillingen. Sammen med polle- nanalyser indikerer disse at skogen fulgte øyboerne gjennom steinalderen og noen steder et godt stykke inn i bronsealder.

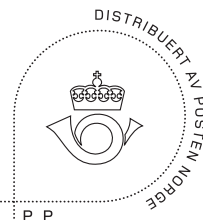
Et steinbrudd fra midten av det 4. årtusen f.Kr. og funn av noe som ser ut til å ha vært åsted for tilvirking av redskaper, vitner sammen med det ovenstående om et samfunn bestående av mennesker som be- drev aktiviteter langt utover selvhushold.

Her utnyttet man alle tilgjengelige res- surser og dyrket sannsynligvis en tro med ritualer og seremonier tilpasset det livet de levde. Mange flere strukturer er registrert, og videre undersøkelser vil kunne fortsette å skrive om og tilføye mange nye kapitler til både Wyres og Orknøyenes forhistorie.

Retur:
Seksjon for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet,
NTNU, 7491 Trondheim

B

i E

P. P.

Ny utstilling fra 27. juni 2013

Foto Charles Wellington Furlong/ Dartmouth College Library i New Hampshire, USA.

YTTERST I VERDEN - OM STEINALDER, SKJÆRGÅRD OG SJØFANGST, ILDLANDET OG NORGE

Utstillingen gir et inntrykk av de mange spennende likheter og forskjeller ytterst i verden, i spennet mellom tidlig steinalder i Skandinavia og fangstsamfunnene i Patagonia, med spesiell vekt på Ildlandet hvor «Marine Ventures»-prosjektet driver arkeologiske undersøkelser sammen med argentinske kollegaer.

<http://www.facebook.com/NTNUVitenskapsmuseet>

NTNU

Vitenskapsmuseet

www.ntnu.no/vitenskapsmuseet

Bli abonnent på SPOR!

enkeltnummer
årsabonnement

kr. 75,-
kr. 130,-

www.vitenskapsmuseet.no/spor